

Denne søgbare PDF-fil er downloadet fra min personlige hjemmeside www.ronlev.dk.

Det er tilladt at dele PDF-filen med andre, da der ikke er ophavsret til titlen.

Besøg www.ronlev.dk. Måske er der andre af mine flere tusinde artikler og scannede bøger, der har interesse.

Mange venlige hilsener

Claus Rønlev

Sønderjydske Aarbøger

1889.

Første Bind.

Udgivne

af

H. P. Hanssen-Nørremølle, Gustav Johannsen
og P. Skau.

Flensborg.

I Hovedkommission hos Gyldendalske Boghandel, Kjøbenhavn,
for Danmark, Norge og Sverrig.

Trykt hos C. K. Thillerup, Flensborg.

Indhold.

A. D. Jørgensen: Graastens ældre Historie	Side 1.
N. Andersen: Digte i sønderjydsk Maal	44.
Axel Olrik: Folkeviser fra Sønderjylland	58.
— Prøve af sønderjydsk Lydskrift	85.
P. Lauridsen: Den danske Kongemagt og den nordslesvigske Bondestand i forrige Aarhundrede..	87.
H. R. Hjort-Lorenzen: Cimbria	125.
H. P. Hanssen-Nørremølle: De nordslesvigske Optanter ..	137.
Gustav Johannsen: Nordslesvig i 1888.	152.
P. Lauridsen: Bidrag til Haderslev Amts Historie og Beskrivelse	161.
A. C. C. Holdt: Minder fra Flensborg Kirkegaard.	202.
A. D. Jørgensen: Den ældste lutherske Kirkeordinans i den danske Kirkeprovins	218.
Axel Olrik: Om Sønderjyllands Folkeviser	246.
Nis Hanssen: Allerunderdanigst Indberetning til Hans Majestæt Kongen angaaende Sprogforholdene i Slesvig	297.
H. P. Hanssen-Nørremølle: Nis Hanssen Bondesøn	311.
Hans Nissen: Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansk-talende Menigheder i Slesvig. En Anmeldelse	314.

Bidrag til Haderslev Amts Historie og Beskrivelse.

Af P. Lauridsen.

I. Om Adel og adeligt Bondegods i Amtet samt om Kongernes Kjøb af samme.

Den oprindelige Adel i Nordslesvig var Hærmænds-
slægter af sønderjysk eller fælles-dansk Oprindelse. I det
14de Aarhundrede, da Arveadelen dannede sig, træffe vi
her som i den øvrige Del af Landet kun danske Ætter.
Det er Navne som Skram, Emmiksen, Friis, Vinter, Sture,
Jουλ, Tinhuus, Holk, Knudsen, Rosenkrans, Abildgaard o. m. a.,
der bæres af denne Adel. Men under de sidste svage
Herskere af Abels Stamme tilrev de holstenske Grever sig
en overvældende Magt i Landet, fra 1325 til 1375, i 50 Aar
før Hertugættens endelige Udslukkelse, kæmpede de med
det stadige Maal for Øje at sætte sig i endelig Besiddelse
af Sønderjylland, og i denne Kamp støttedes de af den
krigeriske og frugtbare holstenske Adel, der sammen med
dem trængte frem over Ejderen. Ogsaa i andre Henseender
begunstigedes denne Fremtrængen. 1313 maatte Erik
Menved opgive Krongodset, det saakaldte Konungelef, i

Sønderjylland og fire Aar senere ligeledes sin Ret til at vælge Hærmænd i Landet ud over det Antal, han alt havde.*) Begge disse Indrømmelser havde højst skadelige Følger. De danske Hærmænd vare ilde sete af Herskerne, deres undergivne bleve Gjenstand for Vilkaarligheder, og under de følgende Tidens Trængsler søgte mange af disse Mænd til Kongeriget. Allerede derved blev der Plads for indvandrede tyske Slægter, men da Grev Gert 1325 forlenedes med Hertugdømmet, benyttede han og hans nærmeste Efterfølgere ligefrem det danske Krongods til at skaffe den indvandrede holstenske Adel et solidt Fodfæste i Landet. De Riddergodser, der oprettedes fra 1313 til 1459, danne Kjærnen i de nuværende adelige Distrikter i Hertugdømmet (27 □Mil), og de findes netop fortrinsvis i de Egne, hvor det danske Krongods laa: i Angel, Svansø og Danske Skov. I Midten af det 14de Aarhundrede optræder den holstenske Adel allerede med overvældende Magt helt op til Kongeaen. Som en krigerisk Højadel, der er nøje knyttet til de fremmede Herskere og for at tøjle den vrangvillige Befolkning forlenet med de fjendtlige Landskaber, stiller den de indfødte Ætter i Skygge, og sætter sig ved Kjøb eller Arv i delvis Besiddelse af deres Ejendomme. Kong Christian I.'s stadige Finansnød tvang ham til at gjøre denne Adel endnu større Indrømmelser, og ved hans Død var hele Amtet ude af Kronens Haand, idet den vestlige Del: Gram, Frøs, Kalvslund og Hvidding Herreder, styredes af Herrerne paa Tørning, og Resten var pantsat til Dronning Dorthæa eller ejedes af den stedlige Adel.

Ikke des mindre holdt en stor Del af de gamle Slægter

*) Artikel af Velschouw i Hist. Tidsskr.

sig her lige op til 1580—88, og den haderslevske Adel vedblev derfor at have et meget broget Udseende: holstenske, sønderjyske og kongerigske Ætter levede Side om Side; Emmikser'ne, Tinhuser'ne, Lindenov'erne, Munk'erne, Ulfeld'erne o. a. bevarede deres Fædrejendomme lige indtil det store Udkjøb fandt Sted, og Amtet rensedes for Adel, som maaske intet andet i de danske Stater. — Allerede efter Chr. I. indtraadte en stærk Reaktion imod Adelen, idet de efterfølgende Konger og Fyrster havde større Evne til at værne om deres egne og det menige Folks Interesser. Paa en Gang lagde Kong Hans fire Herreder med Tørning Slot til sin Andel af Hertugdømmerne, og nogle faa Aar senere erhvervede Frederik I. Eisbølgaard med et meget betydeligt Tilliggende af Bøndergods, ligesom Hertug Hans den ældre med Kraft traadte op imod Adelherrernes Gridskhed efter Gods og Jord. Det egentlige Hovedslag førtes dog af Kong Frederik II., idet han fra 1580—88 udkjøbte næsten hele Adelen i Amtet, og Formynderregøringen og Christian IV. fuldstændiggjorte dette saaledes, at der ikke blev andet Adelsgods tilbage, end Gram og de Rantzauske Gaarde Høgsbro og Vesterbæk i Hvidding Herred. Men skjøndt Adelen saaledes forsvandt tidlig fra Amtet, har den ikke desmindre øvet en meget betydelig Indflydelse paa dets ældre Landboforhold; som et fremmed Reagens i en Befolkning af frie Bønder er det for en stor Del den, der har fremkaldt Fæstevæsenet i Nordslesvig, og for en rigtig Forstaaelse af Agrarudviklingen er det derfor nødvendigt at begynde med en Fremstilling af Adelsens Gods og dets Kjøb af Kongerne. Det er dette, der vil blive forsøgt i det følgende.

Tørning. I Middelalderen fandtes tre Hovedbøge i Sønderjylland: Tørning i Barvedsyssel, Lille-Tønder i Ellumssyssel og Gottorp i Istedsyssel. Fra Tørning styredes hele Nordslesvig mellem Løgumkloster og Kolding. Det ældste bevarede Dokument, hvori Tørning forekommer, er et Pantebrev fra Grev Gert af Holsten til den holstenske Ridder Henneke v. Hummersbüttel fra 1331. *) Greven pantsætter Hindsgavl med det halve Fyen, men, i Fald dette Pant skulde blive ham fravristet, giver han Ridderen yderligere Sikkerhed i „Tørninghus med det hele Fogderi“ (altsaa vel Barved Syssel) og — stadig under samme Forudsætning — endvidere Underpant i Pløen i Holsten. Tørning var dog allerede dengang pantsat til Grevens vigtigste Hjælpere Hartvig og Nikolaus Reventlau, men hvorlænge disse have beholdt det, vides ikke. Tyve Aar senere var Tørning dog gaaet helt ud af Statens Hænder, thi da ejedes det af den sydslesvigske Ridder Claus Lembek d. æ., uden at det kan oplyses, hvorledes han har erhvervet det. Allerede dengang synes der at have ligget et stort Antal Bønder til Borgen, og disse forøgedes i høj Grad senere, idet Hertug Gerhard 1394 pantsatte hele Gram Herred paa Livstid til Sønnen Henneke Lembek. Derved kom denne i Besiddelse af næsten kongelig Magt over Omegnen. Alle Kronens Rettigheder og Skatter, hele Retsplejen i alle Instanser, alle Domæner, Agre, Enge, Skove, Søer, intet undtagen (uden Patronatsret og Leding) overdrages ham, og i 100 Aar sad Herrerne paa Tørning som Fyrster i Nordslesvig. Ganske vist solgte Claus Lembek

*) Original i Gemein. Archiv. XII. 4. Voss' Excerpt. Bind C. (XXIII. 2.) Huitfeldt. I. S. 455.

d. y. 1407 Trøjborg og Skinkelborg Len *) til Dronning Margrethe, hvorved en stor Del Adelsgoods atter kom ind under Kronen, men 1421 modtog han — som til Gjengjæld — Frøs, Hvidding og Kalvslund Herreder som Pantelen af de hølstenske Grever, og hans Svigersøn og Arvtager Benedikt v. Ahlefeldt og dennes Sønner beholdt dette store Len i 73 Aar, ja, 1460 overdrog Kong Christian I. ham hele Gram Herred til fri Ejendom, og Bønderne bleve saaledes alle gjorte til Adelsbønder, til Tørningtjenere. Som det gik i Haderslev Amt, saaledes gik det mange andre Steder, men efter Hertugdømmernes Deling mellem Hans og Frederik 1490 bestræbte disse sig med Held paa at indløse Panterne og indskrænke Adels Magt.

1494 købte Kong Hans Tørning Slot og Len af Brødrene Hans og Henrik v Ahlefeldt for 102,000 Mark lybsk, en meget stor Sum i Datidens Mønt. Hans v. Ahlefeldt, der ejede Slottet og den største Del af Lenet, tilsikrede Kongen af sin Part en aarlig Skatteindtægt af 1400 Mark (steder penninge), og for hvert Hundrede Mark Skat udbetalte Kongen ham 4000 Mark samt 10,000 Mark for Tørning Slot med Enemærke, Avl, Møllen foran Slottet,

*) Skinkelborg laa i den sydvestligste Del af Stenderup Sogn og Voldstedet ses endnu noget Vest for den nuværende Lykkesgaard. Fra Samtiden haves ingen Fortegnelse over det Bondegods, der ved Salget 1407 fulgte med Gaarden, men derimod flere fra senere Tider. Det følger dog af sig selv, at disse ikke ganske stemme overens, da Delinger eller Sammenlægninger kunne have forandret Gaardene. Endnu 1580 opføres Lenet for sig selv i Amtsregisteret, og det bestod dengang af 28 „Tjenere“ i Stenderup, 5 i Bjært, 4 i Ajtrup, 5 i Binderup, 4 i Straarup og 1 i Skartved. — Archiv für Staats- und Kirchengeschichte. Altona. 1837. 3. B. S. 376 Anm.

Fiskeriet o. s. v.; — og paa samme Maade modtog Henrik v. Ahlefeldt 36,000 Mark for de 900 Mark Skat, som han havde af Godset.*)

Denne store Handel blev afsluttet i Flensborg og som Afdrag i Kjøbesummen modtog Hans v. Ahlefeldt det holstenske Gods Haseldorf med 5 Marsksogne (for 30,000 Mk.) og Gelting i Angel med alle dertil hørende Byer og Strøgods. Da Kongen modtog Tørning, tilhørte Haderslev Amt Hertug Frederik, og Kong Hans satte derfor egne Lensmænd paa Tørning, og saaledes opstod Tørninglen i moderne Forstand, der som bekendt oprindeligt omfattede

*) Sønderb. Brevregistr. Slesv. Nr. 91—100. — Voss' Excerpter. Ahlefeldt (Gregorius-Jørgen) Nr. 84. Ao. 1494:

En wdskoren skreffit screffuit aar efter gudtz burd MCDXCIII anden dag sanctomm Simonis et Jude Apostolorum er gjort emellem myn herre oc hr. Hans van Aleuelde om Thörning slott or len ludende, at hr. Hanss van Aleuelde tilsagde myn herre XIII C marc steder penninge wisse rentte i thöninglen, som hannem tilkommer, oc at myn herre scall giffue for hvert hundert marke III M marc; item at myn herre skulde giffue her Hanss van Aleuelde X M marc for thörninge slott met awelen oc möllen for slottet oc enemerck oc fiskerii etc., som samme skreffit ydermer vdwise. —

En wdskorn skreffit vtgiffuit aar efter gudz burdt MCDXCIII anden sanctomm Simonis et Jude Apostolorum dag oc gjort emelom my herre Konning oc Hinric van Aleuelde ludendes, at Hinric van Aleuelde tilsagde my herre IX C marc rentte steder penninge wisse rentte i Thörninglen, som ham tilkom, oc at myn herre scal giffue ham for hvert hundert marc III M marc. Findes saa at Hinric van Aleueldes dell er icke saa stoer i rentte till thörninge, tha scall thet affkorte i hoffuitstolen. Findes der oc mer rentte som Hinric van Aleuelde tilfalder, tha scall myn herre giffue ham for then rentte til eydom som for then anden rentte.

Se: Urkundensaml. IX. Stemann: Geschichte d. off. privat. Rechts. Schleswig. Suhms Historie, 12 og 13 B. Ældste danske Arkivregistranter. I. S. 2.

Herrederne Gram, Hvidding, Frøs og Kalvslund, medens Nørre Rangstrup derimod laa under Haderslevhus, og selv efter at Frederik I. havde samlet hele Hertugdømmet paa sin Haand, vedblev Lenet at bestaa ved Siden af Haderslevhus Len, først med sin egen Amtmand og senere i lang Tid med eget Regnskab.

I 100 Aar havde Herrerne paa Tørning hersket over Gram og i to Menneskealdre over de tre andre Herreder. De havde været i Besiddelse af næsten fyrstelig Magt og benyttet deres store Hjælpekilder til at danne et kompakt og afrundet Godskomplex. Ved Salget hørte til Tørning et usædvanlig stort Enemærke (3: Hovmark); thi Ladegaard By bestod dengang kun af 8 Beskyttelsesfolk (Forbedelsmænd, Husmænd), der betalte hver 8 Sk., og selv om den allerstørste Del af dette Enemærke har ligget til Græsning eller Skov, vilde dog en noget senere Tids Driftsmaade her have fundet rig Anvendelse for Hovbøndernes Arbejde. Selvfølgelig kunne vi ikke længere gjøre nogen Adskillelse mellem Gammel- og Ny-Tørning Tjenere, mellem de Bønder, der før Pantsættelserne 1394 og 1421 hørte til Tørning, og dem der erhvervedes ved disse og det senere Kjøb af Gram Herred. Af Pantebrevene ses det, at der i Jels har ligget en befæstet fyrstelig Gaard (Jelshus?), der efter Pantsættelsen hørte til Tørning, og der kan vel næppe være nogen Tvivl om, at et betydeligt Antal Bønder i den nærmeste Omegn, særlig i Hoptrup, Vedsted, Hammelev, Skrydstrup, Jegerup, Magstrup og Jels Sogne maa have været Tørning- eller Jelshustjenere selv før Salget 1460, og efter dette faldt jo alle Bønder i Herredet ind under Godset, med mindre de ejedes af andre adelige.

Men som al den øvrige Adel havde Lembekerne og

Ahlefeldterne desuden forstaaet at skaffe sig et meget stort Strøgods omkring i de nærmest liggende Herreder. I Sønderrangstrup Herred ejede de 19 Gaarde foruden Beskyttelsesfolk. I Nørrerangstrup Herred ejede de følgende Gaarde: 5 i Galsted, 3 i Rangstrup, 2 i Rangstrupgaarde, 1 i Hovslund, 2 i Ørderup, 1 i Ovsgaard. I Tyrstrupherred: 1 i Frøruprød, 1 i Ajtrup, 1 i Grønninghoved, 1 i Stobbum, 1 i Rørkjær, 3 i Simmersted. I Haderslevherred: 6 i Ørby, 1 i Overgaard, 2 i Bæk, 3 i Vonsbæk, 1 i Sillerup, 2 i Aastrup, 1 i Ultang, 1 i Øsby, 1 i Nørgaard, 1 i Hejsager, 1 i Hajstrup, 1 i Lilholt, 1 i Hyrup, 1 i Flovt, 7 i Kjelstrup, 1 i Stevelt, 1 i Erlev, 2 i Pamhul, 2 i Nørby-Mastrup, 7 i Sønderby-Mastrup og 5 i Kirkeby. *) Ved Kong Hans's Kjøb kom alle disse Bønder tilbage under Kronen, men hovedsagelig som Fæstere.

Ejsbøl (Egilsbøl). Ejsbøls Historie er saare lidet oplyst. Den første Ejer, vi kjende, er en Anders Jonsen, der nævnes 1355; senere, 1378, en Johannes Holk, men at han har ejet Ejsbøl, vides kun af Omskriften om hans Segl. Derefter kom Gaarden i Familien Rønnov's Besiddelse (1439 Claus Rønnov), og i Slutningen af det 15de Aarhundrede ejedes den af Henneke van der Wisch, Wulfs Søn. Naar og hvorledes han har faaet Gaarden, er ukjendt, men Stemann fortæller om ham, at han i høj Grad søgte at udvide sine Besiddelser ved Kjøb af Gaarde og Grundstykker rundt omkring i Amtet. Af flere Amtsregistre fremgaar det, at han har solgt Gaard og Gods til Frederik I. **) og da han døde Aar 1500 ***),

*) Archiv für Staats- und Kirchengeschichte. 3. B., S. 377.

**) Dith nageschreuen Geuen de lüde van Eggelsbull gekofft van Henneke van der Wisch. — Ibid.

***) Stemann: Familien v. d. Wisch. — Jahrb.

maa Salget have fundet Sted før dette Aar, I hvert Fald var Ejsbøl Gaard og Gods i Hertugens Besiddelse 1520; thi i dette Aar har han underskrevet en Overenskomst med de tidligere Ejsbøltjenere i den forlængst nedlagte By Stendeved (Stendet) i Aastrup Sogn om Hoveritjenesten til Haderslevhus. *) Det interessanteste Dokument om Ejsbøl er dog et Bønsskrift fra Fæsterne af „Astorp Hovgaard“ (Aastrupgaard!), hvori de under 19de Marts 1578 ansøge Hertug Hans i Haderslev om at forskaanes for visse Ydelser. Heri hedder det: „Men siden „Eilsbøl“ er bleven forstyrret og lagt øde, have Eders Fyrstl. Naades Forfædre overdraget Aastrup Hovgaard og det øvrige Gods som Fæste til Eders Undersaatter og sat os saa højt i Skyld med den Besked, at vi ingensinde skulle besværes med anden Pligt eller Tiende.“**) Dette er det eneste mig bekendte Dokument, hvori det ligefrem meddeles, at de købte Adelstjenere behandlede som Fæstere af Regeringen. Forøvrigt opføres Ejsbøltjenerne noget forskjelligt i de Kilder, vi have, men dette hidrører ligesom ved Skinkelborg fra, at der ikke haves Akter fra selve Salget. I et Amtsregister fra 1580 opregnes følgende: I Nørrerangstrup Herred: 1 Fæstegaardmand i Vellerup, 1 i Gestrup, 2 i Gammelskov, 2 i Agerskov, 1 i Refslund, 1 i Hyrup, 1 i Bevtoft, 5 i Gøttrup, 8 i Aabøl, 1 i Aabølling (?), 4 i Tislund og 1 Kirketjener sammesteds. I Haderslev Herred: 4 i Moltrup, 2 i Bramdrup, 5 i Rovstrup, 2 i Errigsted, 8 i Vonsbæk, 7 i Sillerup, 2 i Feldum, 1 i Kokjær, 2 i

*) Gemein. Archiv XXII. 4. — Delvis trykt i Michelsen: Ueber die vormalige Landesvertretung in Schlesw.-Holst. 1831. S. 72.

**) Gemein. Archiv XXXIX. 29. K. (1054).

Knud og 11 i Stendeved (Stendet).*) I alt 72 større og mindre Gaarde (Trap anfører 76 G.).

Baade Ejsbøl og Tørning ere interessante og højst oplysende Exempler paa, hvorledes Adelsgoods dannedes i Slutningen af Middelalderen. Det var ingeniunde urgammelt Paa begge Steder er det opstaaet ved Kjøb enten af Staten eller af private, paa begge Godser bestod det oprindelig af Strøgods, der saa lidt efter lidt udvides, samles og arronderes. Men medens Herrerne paa Tørning med deres store Magt- og Pengemidler i et Par eller tre Menneskealdre gennemfører denne Arrondering med fast Haand, befinder Ejsbøl sig endnu ved Salget 1500 paa det første, højst ufuldkomne Trin. Ogsaa denne Gaard har været befæstet, thi Tomten ved eller i den udtørrede Ejsbølsø viser endnu tydelige Spor af Volde og Grave, men dens tilliggende Gods af Grundstykker og Gaarde, spredte milevidt ud over de nærmeste Herreder, fortæller tydelig nok, at de ere indkjøbte af de tidligere Ejere, maaske endogsaa for største Delen af den sidste, af Henneke v. der Wisch. Og det bedste Tegn paa, at Omdannelsen kun var lidet fremskreden, turde være dette, at Gaardene i Ejsbøl endnu 200 Aar senere havde deres Jorder liggende i Markfællesskab med Haderslev By. Det kan altsaa ikke være lykkedes Herrerne paa Ejsbøl at danne et stort Enemærke eller en Hovmark, den første Betingelse for et godt ordnet Gods og for Anvendelsen af Hovbøndernes Arbejde.**)

*) Archiv für Staats- und Kirchengeschichte. 3. B. S. 375-76. Anm.

**) Aastrupgaard kaldes dog en Hovgaard, og da den maaske har ligget i Aastrup Sogn, turde heraf sluttet, at Hoveri i moderne Forstand ikke har været ukjendt paa Ejsbøl i det 15de Aarhundrede.

enkelte andre store Samlinger af adeligt Bondegods i Haderslev Amt møde vi senere nøjagtig de samme Forhold, men forøvrigt havde de fleste Adelsgaarde i Midten af det 16de Aarhundrede deres Enemærker eller Hovmark fuldt udskilt af Markfællesskabet; naar dette er sket, kan dog ikke nærmere eftervises, og det fortjener ogsaa at bemærkes, at hele Enemærket sjælden eller aldrig dreves fra selve Hovedgaarden, men at en Del af dette var overladt i Fæste til Bønder og Boelsmænd. Da Kong Frederik II. satte sig i Besiddelse af Adelens Gods, faldt disse Bønder som det første Offer for den mere rationelle Godsdrift, han indførte.

I det hele var Tiden umiddelbart efter Reformationen meget gunstig for Adelens Bestræbelser efter at danne nye Sædegaarde eller afrunde deres ældre Besiddelser. Gejstlighedens Ejendomme, der ligesom Adelens mest bestod af Strøgods rundt omkring i Landet, kastedes pludselig ud paa Markedet og fremkaldte talløse Mageskifter og Salg.

Samtidig indtraf store sociale Omdannelser. Krigstjenesten gik mere og mere over til lejede Hære, en stor Del gejstlige Embeder, der tidligere havde hørt til Adelsønnernes Forrettigheder, faldt bort, Stats- og Skatteudgifterne forøgedes, Fordringerne til Luksus og Velvære steg, den nye Verdens Opdagelse fremkaldte en stærk Nedgang i Pengenes Værdi og en tilsvarende Stigning af Kornpriserne. Det kunde betale sig at drive Godserne, og Adelen kastede sig derfor fra nu af næsten udelukkende paa Godsdriften. Men den første Betingelse for en rationel Drift var, at Strøgodset samledes. Derfor mageskiftedes, byttedes, solgtes og købtes der overalt, af Regering som

af private; Gods og Tjenere gled ustandselig fra Haand til Haand, og enkelte Mænd samlede uhyre Godsmasser. Rantzauerne paa Lindeved ejede f. Ex. ikke færre end 347 større og mindre Ejendomme i 37 Sogne, og enkelte adelige truede med at opsluge hele Landskaber (Josias v. Qualen). Man regner, at Adelen var Herre over en Tredjedel af Danmarks Rige, og i Aarene fra 1572 til 1588 foretoges alene i Kongeriget ikke færre end 330 Mage-skifter. Det gjaldt om at sætte alt det nylig erhvervede Bondegods i Forbindelse, at samle alt sammen omkring Hovedgaardene, at danne og afrunde sammenhængende Godskomplexer med store Hovmarker og at omdanne Bøndernes Pligtkjørsler til virkeligt Hoveri, til Spand- og Gangtjeneste. Overalt byggedes. De statelige Herregaarde rundt omkring i Landet rejste sig i denne Periode, for en stor Del ved „Tjenernes“ Arbejde, og i Slottenes Nærhed opførtes store Ladegaarde, ligesom Hovmarken kom i passelig Orden, for at Fæsterne overalt kunde være ved Haanden til Arbejde. Denne Udvikling, der i høj Grad støttedes af Adelens Hals- og Haandsret, førte i Holsten og Sydslesvig til Livegenskab, og hvis Adelen i Haderslev Amt havde faaet Tid og Lejlighed til at komme med i Bevægelsen, vilde dette Uvæsen sikkert ogsaa have bredt sig til Nordslesvig.

Den mest udprægede Repræsentant for denne Bevægelse, den bedste Type paa en Grundlægger af Gods i stor Stil er Hertug Hans d. yngre paa Sønderborg. Han omdannede sit lille Hertugdømme til en Række fortrinlig drevne og meget rentable Godser med en forkuet og forarmet Bondestand, og for den største Del af Datidens Adel stod han som et følgeværdigt Mønster. Ogsaa Kong Frederik II. for-

fulgte, omend paa en lempeligere og langt mere menneskelig Maade, det samme Maal, og med stor Iver kastede han sig ind i meget vidtløftige Mageskifter og Godstransaktioner. Han udkjøbte Adelen i Skanderborg og Koldinghus Amter,*) og da han 1580 kom i Besiddelse af Haderslevhus og Tørninglen efter Farbroderen Hans d. ældre, gav han sig øjeblikkelig i Færd med en lignende Udrensning her. Dette gjorde han ikke alene for at forbedre Amtet — som det almindeligvis siges — og for at skaffe sig en betydelig Vildbane, men ogsaa og navnlig for at danne store kgl. Ladegaarde med vidtstrakte Hovmarker, hvor Amtets Bønder maatte udføre Arbejdet. Kongens Bestræbelser gik øjensynlig i Retning af at omdanne Amtet til et eneste stort Gods med et passende Antal Ladegaarde spredte ud over Sognene; derfor nedlagde han flere Byer, og kun hans tidlige Død 1588 forhindrede ham i at se denne Plan fuldendt. Den rationelle Godsdrift naaede altsaa først med Kong Frederik II. til Haderslev Amt, og efter at vi have gjort os bekendte med Godskjøbene i det enkelte, skulle vi til Slutning sige et Par Ord derom.

Emmikser'nes Gods. Emmikserne var en gammel nordslesvigsk Slægt. Deres Stamfader var Hr. Esbern Tagesen, der nævnes Væbner 1387 og 92, men senere blev Ridder og var død 1412. (Script. Rer. Dan. VIII. 7.) — I det 15de og 16de Aarhundrede var Refsø i Sommersted Sogn deres Hovedgaard, men til forskellige Tider ejede de desuden Tyrstrupgaard, Brændøre og muligvis ogsaa Taabdrup (Taaggerup) samt meget Strøgods rundt

*) Saml. til Jysk Topografi og Historie. 7 B. S. 1 flg. Mange genealogiske Notitser skylder jeg Arkivsecretair Thisets Velvilje.

omkring i Amtet. De vare besvoglede med de mest ansete Adelslægter i Omegnen. Af Ejerne paa Refsø kjendes Esbern og Hartvig Emmiksen, Sønnesønner af Hr. Esbern Tagesen, derefter Hartvigs Søn Otto Emmiksen (1488 til 1523), dennes Søn Movrids Emmiksen, der 1537 gjorde Skifte med sin Broder Anders efter deres Broder Hans, og fik Anders da Gods i Høgerup og Stepping, hvorimod Movrids fik al Anders's Part i Refsø, samt den Halvpart, deres Søster Sophie havde arvet efter Hans Emmiksen i samme Gaard, idet de begge i Fællesskab forinden havde afkjøbt hende denne Part. Movrids's Søn og Efterfølger Otto Emmiksen afhændede 1572 sine Fædres Gaard og Gods til Kong Frederik II. for 20,000 Mark lybsk, men da Hertug Hans den ældre dengang ejede Amtet, overdrog Kongen Gaarden og Bønderne til ham. I Salgsdokumentet*) hedder det, at „Otte Emmickszenn till. Refsøe“ tilskøder Kongen sit „i Synder-Juttlandt Liggendis arffuegodts“, som er hans Hovedgaard Refsø med Mølle, Holbek, en Gaard, der aarlig giver i Landgilde 1 Ørtug Rug, 2 Ørt. Byg, 2 Ørt. Havre, $\frac{1}{2}$ Td. Smør og 1 Svin, naar Olden er; to mindre Gaarde i Iegevraa samt to Huse i Skoven. „Og ere forne Gaarde og Huse byggede paa Refsøgaards Enemærke.“ Men desuden solgte Otto E. efternævnte Bøndergods: I Kastvraa 4 Gaarde, i Sommersted 2 Gaarde og 4 Landbol, der „have Tov i Marken, men ingen Lod i Skoven“, i Lert 1 Landbol, i Simmersted 1 Gaard og i Stepping By 1 Gaard. Men Emmikserne ejede endnu langt mere Gods i Amtet; thi da rede Penge paa den Tid vare sjældne, havde Adelen for Skik at dele Bøndergodset

*) Pergamentskøde paa Dansk. Gem. Ark. Casp. 22.

mellem Børnene, og dens yngre Sønner og Døtre toge da ofte Bolig paa en Bondegaard og levede af dennes Drift og af Landgilden fra de øvrige. Ved Giftermaal kom det adelige Strøgods derved paa meget forskellige Hænder. Saaledes ejede Margrethe Emmiksen,*) en Datter af Movrids Emmiksen paa Refsø, 3 Gaarde (hvoraf hun selv paaboede den ene) og 4 Landbol i Kastvraa, 2 Gaarde i Simmersted, 1 Gaard og 2 Landbol i Lert, 1 Gaard og 2 Huse i Ajtrup samt 1 Gaard i Stepping, i alt 8 Gaarde og 6 Landbol. Ved en Mageskifteakt, der ordnedes i Skanderborg den 27de Decbr. 1582, overdrog hun Kong Frederik II. disse Ejendomme og modtog som Vederlag to Gaarde i Vends Herred af Sct. Knuds Klostergods samt en Sum Penge. Og noget tidligere havde hendes Søster Thale Emmiksdatter,*) der var gift med den berygtede Eiler Brockenhus til Søndergaard, ligeledes solgt „sit Arvegods i Sønderjylland“ til Kongen, nemlig 1 Gaard i Lert, 1 Gaard og 1 Landbol i Stepping og 2 Bol i Kastvraa.**)

Men desuden ejede „Jomfruerne Magdalena og Margrethe Emmiksdatter“*) til Mildinge i Fyen en Del sønderjysk Arvegods efter deres Fader Anders Emmiksen til Stensgaard i Fyen, der, som alt nævnt, var en Broder til Movrids Emmiksen paa Refsø. Dette Gods, der ved Kjøbebrev af 30te Maj 1583 overdroges til Kongen, omfattede 1 Gaard i Hejsager med Mølle og Aalegaard (Hejsagergaard), 1 Gaard i Tange i Halk Sogn, 3 Gaarde og 1 Kaad i Højrup samt Jomfruernes formentlige Rettig-

*) Skøder i Top. Saml. paa Pergament.

***) Den 3. Oktbr. 1581 havde Eiler Brockenhus solgt 1 Gaard i Kastvraa „i Sønderjylland“ til Kongen. Skøde i Top. Saml. paa Pergament.

heder til Saatrupgaard, 1 Gaard i Stepping, 1 i Kolstrup, 3 i Sommersted, 1 i Simmersted samt 1 Gaard og 2 Huse i Lert, eller i alt 12 Gaarde, 1 Mølle og Aalegaard og 3 Huse. Kjøbesummen angives ikke. — Formodentlig har den største Del af dette Bondegods oprindelig ligget under Refsø.

Tovskov var en af Nordslesvigs ældste Borge. Den laa i den vestligste Udkant af Sommersted Sogn mellem Mølby og Lert, i en nordvestlig Fortsættelse af Tovskov Mølle-dam, hvor Tomten endnu tydelig ses. I et Lovebrev fra 1374 lovés Kong Valdemar Atterdag, „at det Slot, som kaldes „Thoweskowe“, skal være Rigens aabne Slot i Nød og Lyst og neder skal brydes og ødelægges, naar Kongen af Danmark tilsiger.“ *) I Slutningen af det 14de og i den første Halvdel af det 15de Aarhundrede tilhørte Borgen Familien Eberstein, nemlig 1391 Hr. Albert Andersen, der tillige ejede Rydhave i Jylland og var gift med Elisabeth Henningsdatter Pødebusk, som var Enke 1413, og deres Søn Anders Albertsen 1408. Fra denne Sidste kom den ved Giftermaal til Ridder Jon Jonsen Lille, der var af Slægten Skram og gift med Anders Albertsens Søster. Han levede endnu 1426, og hans Søn Anders Jonsen skrives 1451 til Tovskov (Geh. Ark. Aarsber. II. T. 25, 69), men synes senere at have solgt Tovskov, thi 1476 skriver han sig ikke længere til denne Gaard, men boede i Arnum. Derefter gik Gaarden og Godset over til Reventlowerne paa Gram. Den sidste af disse, Johan R. til Gram og Tovskov, gift med Birgitte Lindenov fra Drenderup og Fobeslet, efterlod sig kun to Døtre, nemlig Anna, der arvede

*) De ældste danske Arkivregister. I.

Gram, og Magdalene, gift med Henrik Rantzau Ottesen (til Bülck), der fik Tovskov. Henrik Rantzau til Tovskov deltog i Grevefejden paa Chr. III.s Side, var dernæst fra 1542—44 Amtmand over Haderslevhus- og Tørninglen, traadte efter Hertugdømmernes Deling 1544 i Hertug Hans den ældres Tjeneste og maa være død omkring Aar 1563. *) Hans Søn Melchior Rantzau mageskiftede Slottet og Godset i Juli 1583 mod Solvig i Tønder Amt, som Kong Frederik II. nogle faa Uger i Forvejen havde erhvervet af Erik Lange til Engelholm i Jylland. Af Frederik II.s Skrivekalender ses det, at han har opholdt sig paa Tovskov, men om Slottets eller Hovedbygningens senere Skæbne vides aldeles intet, og, saavidt mig bekjendt, ere Ruinerne aldrig blevne undersøgte. Til Gaarden synes ikke at have hørt noget Enemærke, men ved Mageskiftet lagde Kongen ikke færre end 77 Gaarde, 1 Mølle og 61 Landbol og Huse ind under Amtet. Dette Gods var fordelt paa følgende Maade: I Grønnebæk 5 Gaardm., 7 Landb., Damsgaard, i Ørsted 10 Gaardm., 10 Beskyttelsesfolk (Husmænd), i Lert 8 Gaardm., 5 Landb., i Mølby 3 Gaardm., 6 Landb., i Oxenvad 3 Gaardm., 4 Landb., i Magstrup 2 Gaardm., 2 Landb., i Bæk 1 Gaardm., 1 Beskyttelsesmand, i Modbøl 3 Gaardm., 1 Beskyttelsesm., i Terp 2 Gaardm., i Stenderup 4 Gaardm., 1 Beskyttelsesm., i Dover 8 Gaardm., 6 Landb., i Skodborg By 3 Gaardm., 4 Landb., i Skustrup 2 Gaardm., 1 Beskyttelsesm., i Barstrup 1 Gaardm., i Thyholm 1 Gaardm., i Søndernæs i Hviddingherred 1 Gaardm., i Vestervedsted 1 Gaardm., i Vinumgaarde 2 Gaardm., i Ottersbøl 1 Gaardm., i Lorup (Laurup) 1 Gaardm., i Arnum

*) Rigsarkivets Diplom. Danske Magaz. 3 R. 4 B. Om Processen med Detlev Ahlefeldt se: Voss' Excerpt. Jahrb. X. etc.

7 Gaardm., 13 Landb., i Stensbæk 1 Gaardm. (der giver 10 Mark for Frihed), i Gjelstoft 3 Gaardm., Tovskov Mølle. Alle disse Tovskovtjenere vare hoveripligtige eller maatte betale en vis aarlig Sum for „Frihed“, der for 7 navngivne Gaardmænd i Arnum aarlig beløb sig til 3 Mark hver; de maa sikkerlig ogsaa opfattes som Fæstere, om end Melchior Rantzau i Mageskiftsdokumentet synes at skjelne imellem Bønder og Fæstere (Pauern oder Landtsten). I en Jordebog fra 1595 opføres Tovskovtjenere med følgende samlede Skattesum: Penge: 269 Mark 4 Sk. Rug og Mel: 3 Læst 22 Ørtug. Byg og Malt: 1 Læst 1 Ørt. Havre: 16 Ørt. Beder og Faar: 37. Lam: 10. Magre Gæs: 60. Høns: 110. Æg: 160. Smør: 4³/₄ Td. Fødenød at fodre: 63. Svin: 63. *)

Fovslet eller Fobislet i Øddis Sogn nævnes allerede 1390 og var da tilligemed det nærliggende Drenderup i Familien Lindenovs Besiddelse. Ved Skøde af 4. Jan. 1583 overdrog Ejeren Hans Johansen Lindenov Gaard og Gods til Kong Frederik II. Salgsprisen nævnes ikke. Til Gaarden hørte følgende Gaarde og Huse. I Fovslet By: 10 Gaarde og 9 Bol, 1 Gaard i Feld og „Feldtmølle“, 2 Gaarde og 3 Landb. i Øddis, 1 G. i Vonsild, 1 G. i Dalby, 3 G. i Skartved, 2 G. og 2 Landb. i Bjært, 2 G. i Binderup, 1 G. i Grønninghoved, 1 G. i Hejls, 2 G. i Kobbersted, 1 G. i Aastorp, 1 G. i Tapsore, 1 G. i Jegerup, 1 G. i Nustrup, 3 G. i Lyndt, 1 G. i Halk, 1 G. i Stenderup, 1 G. i Vilstrup, 1 G. i Kjærstrup, samt 1 Landb.

*) Tysk Mageskifteakt. dat. Haderslev 24. Juli 1583. Til Vejledning hidsættes følgende: 1 Ørtug Rug ell. Mel = 10 Skpr. 1 Ørt. Byg ell. Malt = 12 Skpr. 1 Ørt. Havre = 20 Skpr. 1 Læst er altid 24 Ørtug.

i Vedsted og 1 i Magstrup. Taarning Mølle(?). Altsaa kom ved denne Handel 37 Gaarde, 1 Mølle og 18 Landbol ind under Amtet. Endvidere ses, at Fovsletby endnu 1583 var ved Magt, men derimod er den forsvunden 1595, og Kong Frederik II. maa derfor, sandsynligvis kort efter Kjøbet, have ladet den nedlægge og afbryde. Dens Stenbro og Toftegrøfter ses endnu Øst for Fovsletgaard.*)

Vilstrup Gaard er paa en Gang et fortrinligt Exempel paa adelige Nydannelser i Reformationstiden og paa, hvorledes holstensk Adel forstod at arbejde sig ind i nordslesvigske Egne. Den sidste katholske Biskop i Slesvig, Gottschalk v. Ahlefeldt, der meget egenraadig afhændede Stiftets Bøndergods baade ved Salg og Gave, havde overdraget Goske Rantzau (Feltherren Daniel Rantzau's Fader) til Nienhof i Westensee Sogn i Holsten noget biskoppeligt Strøgods i Haderslev Amt, særlig paa Haderslev Næs, og paa dette Grundlag søgte Goske Rantzau og hans Søn Tønnies Rantzau efter ham at danne en adelig Sædegaard i Vilstrup og at samle Bøndergods til denne. I sidste Henseende var han ubetinget heldig. Han var meget gridsk efter Jord, kom allerede før 1528 i Besiddelse af Vamdrup Gaard i Nørrejylland, arvede 1533 Nienhof, og efter Grevefejden satte han sig ogsaa i Besiddelse af Ulfeldternes forbrudte Gods Bengaard i Bjært Sogn og Vargaard i Stenderup Sogn**), indtil endelig Hertug Hans 1556 atter delvis fravristede ham disse Besiddelser. Desuden raadede han over store Pengemidler, og Kongen

*) Top. Saml. paa Pergament.

***) Se: Annal. Nord. Oldkyndigh. 1853, S. 62 flg. Angivelsen i Danske Mag., 4 R. 3 B., S. 261 om Hejls Vargaard er urigtig.

skyldte ham meget store Summer, en kort Tid omkring 1534 synes han endogsaa at have været Amtmand i Haderslev, og det kan derfor ikke forundre os, at det lykkedes ham og hans Søn indtil 1583 at bringe 77 Gaarde og 34 Landbol og Huse i Amtet i deres Besiddelse. Hertug Hans den ældre yndede ikke disse Bestræbelser, og vedvarende negtede han Ejerne Tilladelse til at løse Vilstrupgaard ud af Byfællesskabet. Den havde derfor intet Enemærke eller Hovmark.*)

I Aaret 1583 købte Kong Frederik II. Vilstrupgaard og Gods af Tønnies Rantzau for 84,000 gamle Daler. I Skødet,**) der er udfærdiget paa Tysk og undertegnet d. 11. Septbr. 1583, undtager Rantzau fra Handelen to Gaarde i Haderslev By og de „Boder“, der ligge i Gammel Haderslev. Forøvrigt bestod Godset af følgende Gaarde og Huse: Vilstrupgaard, hvorpaa der boer 2 Gaardmænd og 6 Kaadnere, 1 Gaard i Nørby Vilstrup, 3 G. i Lunding, 2 G. i Halk, 4 G. og 1 Beskyttelsesm. i Hejsager, 3 G. og 3 Beskyttelsesm. i Stevelt, 3 G. og 2 Beskyttelsesm. i Hajstrup, 1 G. i Raade, 2 G. i Flovt, 1 i Nørby Mastrup, 2 Beskyttelsesmænd i Sønderby Mastrup, 2 G. i Kirkeby, 4 G. og 3 Huse i Gammel Haderslev, 1 G. 1 H. i Moltrup, 2 G. og 1 Hus i Bramdrup, 7 G. i Errigsted, 1 G. og 1 Hus i Aastrup, 1 G. i Vildfang. I Gramherred, i Hoptrup 5 Gaarde og 5 Beskyttelsesm., i Djernæs 1 G. og 2 Beskyttelsesm., i Vejbøl 3 G. og 2 Huse, i Jegerup 1 G., i Ringtved 1 G., i Magstrup 3 G., 1 Landb. og 1 Beskyttelsesm., i Simmersted 3 G. og 1 Beskyttelsesm. I Hejls 1 G., i Anslet 1 G., i Aller 1 G., i Braabæk 2 G.

*) Hansb. Registr. X.

***) Top. Saml. paa Pergament.

og 1 Beskyttelsesm., i Refshave 2 G., i Knud 1 G., i Bøgeskov 1 G., i Kabdrup 1 G. og 1 Hus, i Bjærndrup 2 G., i Hjerndrup 2 G. I Hviddingherred, i Emdrup 1 G., i Raahede 1 G., i Havervad Aabølling 1 G., i Rejsby 1 G., i Revslund 1 G. og i Østergasse 1 Gaard. Desuden hørte nogle Gaarde i Slogs og Sønderrangstrup Herred til Godset.

Brændore Gaard i Frørup Sogn. I Frørup boede 1402 en Adelsmand ved Navn Jesse Jversen, der førte Emmiksen-Slægtens Vaaben; men desuagtet skal Brændore først ved Barbara Rigstrups Giftermaal med Hartvig Emmiksen fra Refsø være kommen til denne sidste Slægt. Hans Sønner Niels Hartvigsen (1499) og Emmike Hartvigsen ejede Brændore; den Sidste var gift med Tale Flemming, der bragte ham Gjelskov i Fyen og Møllerup i Jylland. Af deres Døtre ægtede Magdalene Albert Maltesen (Viffert), der med hende fik Møllerup, og Anne Erik Kaas, der blev Ejer af Gjelskov og ogsaa skrives til Brændore. Deres Sønner Ghristian Maltesen (Viffert) til Hageløse og Mogens Kaas ejede hver sin Halvdel af Brændore Gaard og Gods; men den 11te Jan. 1583 solgte Christ. Maltesen sin Part til Kongen „samt efterskrevne Fæstere og Bønder“ (Landtsten vnd Bauren): I Frørup 3 G. og 2 Kaad, i Brændore 1 G., i Stepping 1 G. og 2 Kaad, i Højrup 2 G., i Kjærstrup (Jegerup Sogn) 1 G., i Bæk 1 G., i Skustrup 1 G. Og 2 Aar senere, d. 12. Marts 1585, solgte Mogens Kaas' Enke, Anna Rantzau, ligeledes sin Andel til Kongen samt „Godsets Tjenere“, der vare: 1 Gaardm. i Stepping, 1 i Dalslund, 2 i Gejlshus, 3 Gaardm. og 3 Kaadnere i Nustrup Bæk, 1 i Brændore, 1 i Kolsnap, 2 Gaardm. og 1 Kaadner i Sommersted, 1 G. i Magstrup, 1 i Kastvraa

og 1 i Nustrup. I alt kom saaledes 24 Gaarde og 7 Landbol tilbage under Amtet. *)

I Aaret 1583 erhvervede Frederik II. endnu en hel Del adeligt Strøgods omkring i Amtet. Fra Møgeltønder fik han 2 Gaarde i Rangstrup og 2 i Bovlund. — Af Karen Hak, **) Arendt von Pegou's Efterleverske, tilbyttede han sig 1 Gaard i Frørup, 1 Boel i Hjerndrup og 1 Gaard i Sommersted. Til Gjengjæld fik hun af Kongen en Gaard i Emdrup i Hvidding Sogn samt Kronens Herlighed i den jordegne Bondegaard i Raahede, som hun og hendes Husbond havde tilkjøbt sig Bonderettighederne i. (Kronens Herlighed bestod i 5 Mk. lybsk og 1 Mk. for 1 Svin.)

Af Johan Norby til Tagemosegaard paa Fyen og Hustru Margrethe Basse, hvis Moder var Anne Emmiksdatter, en Sønnedatter af Otto Emmiksen til Refsø, kjøbte han 5 Gaarde og 1 Bol i Hejsager samt 1 Gaard i Lunding. ***) Ogsaa en af J. Norby's Gaarde kaldes Hejsagergaard.

Af Benedikt Petersen af Slægten von Deden fra Unevad i Angel †) kjøbte han for 1000 „enskilde gamle Dalere Karnhaffuegaard“ i Hjerndrup med 2 Enemærker og Kobler, 1 Bol og 4 Gadehuse samt 1 Gaard i Stobbum. Benedikt Petersen havde hidtil boet paa Karnhavegaard. I Hjerndrup boede 1334 en Adelsmand Iver Nielsen.

*) Chr. Maltesens Skøde paa Tysk; Anna Rantzau's paa Dansk. — Top. Saml. paa Pergament.

**) Mageskifteakten dat. Haderslev d. 8. Juli 1583. Arendt v. Pegous havde været Amtmand i Løgumkloster. — Mageskifter.

***) Skøde i Top. Saml. paa Perg. Undertegnet 7. Juli 1583.

†) Skøde i Top. Saml. paa Perg. Dateret Haderslev den 3. Juli 1583.

Af Fru Karen Gyldenstjerne Ottedatter*) til Dybæk, Jørgen Marsvins Efterleverske, hvis Mormoder var Margrethe Sture, købte han Enstedgaarden Vraa i Beftoft Sogn. Den skylder 24 Mk. dansk.

Af Johan Bockholdt til Klingstrup og Hustru Lisebeth Urne tilbyttede han sig 1 Gaard i Anslet By (i „Sönderjudland“) mod, at Ægteparret til Gjengjæld fik Jus patronatus til Skaarup i Lunds Herred, Fyen.**)

Af Morits Podebusk til Kjørup, gift med Magdalena, en Datter af Claus Sehested til Spandetgaard (saaledes kaldes endnu den nordlige Del af Spandet By), købte Kongen 7 Gaarde og 2 Beskyttelsesmænd i Branderup, 3 G. i Rurup, 1 G. i Musvang, 3 G. i Stenderup, 1 G. i Allerup, 9 G. i Toftlund, 2 G. i Kjærgaard og 2 G. og 2 Kaad i Roager. — Overdragelsesdokumentet er ikke længere tilstede, og der kan derfor intet nærmere oplyses om Handelen, men denne er afsluttet i Aaret 1583.

Ved disse Transaktioner lagde Kongen 44 Gaarde og 11 Landbol og Huse ind under Amtet.

I Aarene 1584—85 fortsatte Kongen med samme Iver sine Bestræbelser for at rense Amtet for adeligt Bondegods og Adel. Den 6te Marts 1584 undertegnedes det store Mageskifte med Hans den yngre, der ved Arvedelingen efter Hertug Hans i Haderslev havde faaet en stor Del Gaarde i Amtet. Ved denne Lejlighed kom 22 Gaarde i Bolderslev, nogle Gaarde i Todsbol, Enlev og Gjenner samt Julernes Gods under Stolvig i Løjt Sogn ind under Amtet, ligesom 6 Gaarde og 3 Husmænd i Overjersstald, 4 G. i Abkjær og 4 G. i Nederjersstald samt den største

*) Skøde i Top. Saml. paa Perg. Dat. Haderslev d. 6. Juli 1583.

***) Dat. Kbhvn. 30. April 1583.

Del af Hyrup og Bevtoft Byer med Branderup og Beftoft Mølle atter lagdes tilbage under Amtet, hvorfra de for et Par Aar siden vare blevne udskilte. Der er dog næppe nogen Grund til at regne disse Gaarde med til Adelsgodset, og de ville ikke blive tagne med i det endelige Opgjør.

Kjeldet (Kehlet) eller Kjeldved i Fjelstrup Sogn i Haderslev Herred ejedes i Midten af det 16de Aarhundrede af Gunde Lange til Breininge og Karen Breide (en Datter af Hans Breide og Thale Emmiksdatter paa Hejls Vargaard). Gunde Lange, der tilhørte Familien Lange-Munk med de tre Roser, har — saa formoder jeg — faaet Gaarden med sin Hustru. I Følge Trap skulle deres Portræter endnu opbevares paa Gaarden. Fra dem gik Kjeldet ved Giftermaal over til Hans Rostrup til Skovgaard, der i Januar 1584 mageskiftede sin Hustrus Arvegods i Sønderjylland mod Gods i Skørring Sogn i Framløv Herred. Kong Frederik modtog „først vdi Harslöfherred i Fjeldstrup Sogn Killwid“, *) hans Hovedgaard med Bygning og Enemærke, samt efterfølgende Ejendomme med Landgilde, Herlighed og Rente: 1 Gaard i Sillerup, 3 G. i Vonsbæk, 2 G. i Fjelstrup, 1 G. i Favervraa.

Diderik Høiks Gods. Familien Høik's eller Høk's Sædegaard var Avnbølgaard i Sundeved, men en Mand af Slægten Didrik Movridsen Høik, der var gift med Mette Breide af Vargaard, ejede en Del Strøgods i Haderslev Amt.

I Februar 1584 købte Kongen dette Gods, der bestod af 1 Gaard i Bøgeskov, 1 G. og 2 Kaad i Haderslev-

*) Top. Saml. paa Perg. — Artikel af Begtrup i Biogr. Tidsskrift. 1840.

Bramdrup, 1 G. i Hjerndrup, 2 G. i Favstrup, 1 G. i Hvinderup, 3 G. i Aller, 1 G. i Stobbum, 1 G. i Mæng, 1 G. i Anslet, 2 G. og 1 Kaad i Stevelt, 1 G. i Sverdrup, 3 G. og 1 Kaad i Tamdrup, 1 G. i Raade, 1 G. i Hyrup, 2 G. i Halk, 1 G. i Hejsager, 3 G. og 3 Kaad i Kjælstруп, 1 G. i Vilstrup, 1 G. i Nørby, 3 G. og 5 Huse i Kjærstrup, 3 G. i Vandling. Desuden fik Kongen ved samme Handel nogle Gaarde i Saatrup, Ulderup og Snogbæk i Sundeved samt 5 G. i Bøgslund i Kjærherred.

Til Haderslev Amt kom i det hele 34 Gaarde og 12 Kaad eller Huse.*)

Drenderup Gaard i Øddis Sogn. Den 20de Decbr. 1584 undertegnede Hans Christoffersen Lindenov, Befalingsmand paa Bergenhus, et Mageskiftebrev med Kong Frederik II. paa Antvorskov, hvorved han afstod „Drenderup vdi Syd. Judland liggendis mett mere guodtz vdi Nørre- och Synder Jutland“, og fik igjen Ørslevkloster med noget af dets tilliggende Gods. I Mageskiftet var indbefattet: Drenderup Hovedgaard med Bygning, Avl og al dens videre Tilliggende og Enemark; Drenderup Mølle med en aarlig Skyld af 12 Ørtug Mel; Thinderbeckgaard, der aarlig skatter 1 Td. Smør, 1 Brandsvin, 1 Fødenød, 1 Lam, 1 Gaas og 2 Høns; Gaarden Hønsгалhøje med samme Skat, Reklandseg og Langvad, 2 Bol, der hver skylder 2 Daler, 1 Otting Smør. Disse Gaarde synes at have ligget paa Drenderup Gaards Enemærke, og med Undtagelse af Riglandseg ere de forsvundne allerede straks efter Overdragelsen til Kongen, der formodentlig har nedlagt dem for at forstørre Hovmarken, eller ogsaa har han

*) Tysk Skøde. Top. Saml. paa Perg.

lagt Jorderne ind under de saakaldte Øddisgaarde (5 G.), der i Jordebogen fra 1595 anføres som kjøbte af Hans Chr. Lindenov paa Drenderup, uden at Mageskiftedokumentet omtaler dem. Til Drenderup hørte endvidere 12 Gaarde og 1 Boel i Øddis By og paa en af disse Gaarde (der aarlig gav 1 Td. Smør, 1 Brandsvin, 1 Ørtug Havre, 1 Fødenød, 1 Lam, 1 Gaas, 2 Høns og 3 Mk. lybsk i Gjøsteri) boede Faderen, Christoffer Johansen Lindenov. — 2 G. i Bramdrup, 1 G. i Sølund, 1 G. i Frørup, 1 G. i Favrvraa, 2 G. i Mæng, 1 G. i Langvad og 1 G. i Lorup (Arrild Sogn). — Ved Mageskiftet kom altsaa 1 Hovedgaard, 1 Mølle, 25 Gaarde og 1 Boel til Amtet.*)

Tvedsgaard i Dalby Sogn tilhørte i Slutningen af Middelalderen den gamle nordslesvigske Adelslægt Tegenhus (Theding- Thin- Tinhus). Markvard Tegenhus ejede Gaarden 1480 og 1492, og han nævnes endnu mange Aar senere; han var alt 1473 Forstander i Vor Fruekloster i Roskilde, skrives 1486 til Tvedsgaard, og var 1493 Lehnsmand paa Hagested. 1543 ejede hans Søn Otto Tegenhus (der 1523 ligeledes var Lehnsmand paa Hagested) Godset, men senere gik dette over til Jost Andersen Ulfeld, der var en Søn af Anders Ebbesen Ulfeld til Oregaard i Fyen og Else Tegenhus, en Datter af Markvard Tegenhus paa Tvedsgaard. 1551 havde Jost Andersen Gaarden og endnu 1577 skrives hans Enke til samme. Deres Datter Anne Ulfeld blev gift med Jørgen Friis til Vaskjergaard og ved Mageskifte af 3. August 1585 overdrog

*) Mageskifter 559—560. En Del af dette Gods havde tidligere paa Aaret 1584 ogsaa været paa Kongens Haand, idet han havde tilbyttet sig det af Christoffer Lindenov, men atter mageskiftet det bort til Hans Lindenov.

han Gaard og Gods til Kong Frederik II. Af sit og sin Hustrus „Arvegods i Sønderjylland“ udlægger han til Kongen „Tvedisgaard“, der er beboet af to Bønder og en Landboelsmand, 6 Gaarde, 1 Bol og 10 Gadehuse i Tvedsby, 1 Gaard i Binderup, 1 G. i Ajtrup, 1 Gaard „Smøgelund“ i Tyrstrup Sogn, samt i Seest (i Tyrstrup Herred) 1 G., 1 Boel og 1 Gadehus, og endelig Halvparten af Tvedsmølle (Dalbymølle!), der giver 22 Ørtug Mel. *)

Stenderup Vargaard og Bengaard i Bjert Sogn tilhørte i Slutningen af det 15de Aarhundrede Hartvig Smalsted (eller Smalsti) og senere dennes Søn Timme Smalsted, men da denne døde uden Arvinger, gik Gaardene over til hans Søster Hilleborg Smalsteds Børn. Hun var bleven gift med den ovennævnte Anders Ebbesen Ulfeld til Oregaard og havde med ham Sønnerne Hartvig og Otto Andersssønner Ulfeld; hun døde imidlertid allerede 1498 og Manden giftede sig anden Gang med Else Tegenhus af Tvedsgaard, der blev Moder til Jost Andersøn Ulfeld. — Hartvig faldt i Grevefejden og Otto, der var en Tilhænger af Christian II., forbrød sit Gods i samme Krig og døde i Udlandet 1543. Forinden sin Afrejse havde han imidlertid pantsat sit slesvigske Gods til Johan Burchschreiber i Haderslev, og Goske Rantzau til Vilstrup opkjøbte dette Pantebrev og satte sig i Besiddelse af Vargaard og Bengaard indtil 1556. Hertug Hans i Haderslev var imidlertid bleven opmærksom paa, at han som Landsherre kunde gjøre Krav paa Otto Andersøns forfaldne Gods, og 1556 tvang han Rantzau til at afstaa det halve Bengaard (2 Bønder i Bengaard og 1

*) Mageskifter i Rigsarkivet. — Annal. Nord. Oldkyndighed. 1853. S. 62, fig.

i Ajtrup *), der lagdes ind under Amtet. Samtidig angreb Jost Andersøn Ulfeld Goske Rantzaus Ret til Vargaard og paa en eller anden Maade maa det være lykkedes ham at komme i Besiddelsen af denne, da han 1558 nævnes til Vargaard og hans Enke ligeledes 1577. **) Fra hende gik Gaard og Gods over til to af hendes Døtre, Edel, der var gift med Kjeld Brockenhus til Lerbæk, og Ellen, der var gift med Mads Eriksen Vadspyd til Søgaard, og disse afstod ved Mageskifte — henholdsvis den 25de og 30te Juli 1585 — deres Hustruers „Arvegods i Sønderjylland“ til Kongen. Kjeld Brockenhus overdrog til ham 2 Gaarde i Varmarkby, samt Halvparten af en Gaard, Halvparten af en Eng kaldet Gaasemade, Halvparten af en større øde Jord Rødkobbøl, Halvdelen af en øde Bygge kaldet Laurits's Tofte, item 4 Bol sammesteds, „som min kjære Svoger, ærlig og velbyrdig Mand Mads Eriksen til Søgaard og jeg have haft tilsammen“. Ligeledes Halvparten af en Enemærke Skov til Varmarkby og desuden 1 G. i Ajtrup, 3 G. i Skartved, 1 G. i Bjært og Taarning Mølle, der aarlig skylder 26 Ørtug Mel. — Mads Eriksen overdrog til Kongen: Hovedgaarden Vargaard, sin Del af de ovennævnte Bol og Jorder i Varmark By, desuden vistnok 2 Gaarde i samme By, 1 Gaard og 4 Landbol i Ajtrup, 1 G. i Bjært, 2 G. og 2 Bol i Skartved, 1 G. i Binderup, 1 G. i Dalby, 1 Bol i Favstrup og sin Andel af Tveds (eller Dalby) Mølle, der giver 22 Ørtug Mel. I Jordbogen fra 1595 henregnes 24 Gaarde, 2 Møller og 11 Boel til Vargaards Gods. ***)

*) Archiv für Staats- u. Kirchengeschichte. 3. B. S. 376.

**) Annal. Nord. Oldkyndighed. 1853. S. 62 fig.

***) Mageskifter. 571—80. I Jordbogen henregnes 9 Ejendomme af Varmarkby til Kjeld Brockenhus's Andel.

I Aaret 1584 tilkjøbte Kongen sig endvidere af Christen Munk (vistnok Christen Munk til Ørehoved, gift med Dorte Rosenkrantz Bendixdatter fra Kogsbøl): 1 Gaard i Kolstrup, 1 G. i Magstrup og 1 G. i Ørsted.

Af Peter Iverson (Baden)*) til Fritsø i Norge og Hustru Fru Margrethe Breide kjøbte han d. 17. Oktbr. 1584 1 Gaard i Hjerndrup, 2 Gaarde i Nustrup-Bæk og 1 G. og 1 Landbol i Gammelgab paa Broagerland.

Af Jomfru Margrethe Skougaard til Sanderumgaard i Fyen tilbyttede han sig ved Mageskifte af 6. Jan. 1585 1 Gaard i Kastvraa og 1 G. i Simmersted. Til Vederlag fik hun Livsbrev paa nogle Kronens Gaarde i Davinde i Fyen. **)

Af Erik Lange til Engelholm tilkjøbte han sig under 20de April 1585 og 9de Juni 1586 3 Gaarde i Aaved (Ovitt) i Vodder Sogn, 2 Gaarde i Rost og 1 G. i Lorup i Arrild Sogn, 1 G. i Stensbæk og 1 G. i Arnum. ***)

Ved Mageskiftet med Jørgen Rosenkrans til Rosenholm tilbyttede han sig 1586 en større Gaard i Studsbøl i Oxevad Sogn, 2 Gaarde og 2 Bol i Østerlinnet og 1 G. og 2 Bol i Hjerting. Rosenkrans fik Gods igjen i Østerlisbjerg Herred i Jylland. †)

Af Ludvig Munk til Nørlund kjøbte han en Gaard i Stepping. ††)

Af Gabriel Schinkel (hans Farmoder en Tinhus)

*) Skødet dat. Helsingør d. 17. Oktbr. 1584. Jysk Reg.

**) Mageskiftet dat. Sanderumgaard. Hellig 3 Kongers Dag 1585. Orig. paa Perg.

***) Orig. paa Perg. Top. Saml.

†) Jysk Reg. 13. Septbr. 1586.

††) Gave- og Skødebrev dat. Helsingør 23. Febr. 1586.

til Søholm købte Kongen for 4000 Rdl. d. 3. Decbr. 1586 følgende Gaarde i Frøs Herred: 1 G. i Holm, 5 G. og 3 Kaad i Hygum, 1 G. i Fedsted og 1 G. i Rødding. *)

Altsaa lagdes ved disse Smaahandeler 30 Gaarde og 7 Bol ind under Amtet.

Vandlinggaard eller Gramgaard ved Vandling paa Haderslev Næs ejedes 1548 af Hans Reichenbach (Traps Statistik) og fra 1556 af Jørgen Møet (George Møet), der den 12. Decbr. 1587 solgte den tilligemed Særmarken Pukholm i Stendet Østerskov og 2 Gaarde i Langkjær til Kong Frederik II. for 3250 Rdl. **)

Bjærndrupgaard i Stepping Sogn ejedes 1587 af Kjerstina Ulfeld, Enke efter Morten Svendsen Orning, Lensmand paa Koldinghus. Hun havde maaske arvet den efter sin første Ægtefælle Povl Abildgaard til Vrandrup, der baade paa fædrene og mødrene Side var fra Sønderjylland. Den solgtes af hende til Kongen den 24. Decbr. 1587. Godset bestod af Hovedgaarden med 1 Mølle, 1 Smedje og 3 Bol paa Gaardens Mark, 1 Gaard i Stepping, 1 G. i Bjært, 2 G. i Skartved og 3 Gadehuse sammesteds, samt 2 Gaarde og 1 Bol i Kastvraa.

Samme Aar købtes af Frederik Husfoged 2 G. og 4 Kaad i Lunding, 1 G. i Vandling, 1 G. og 4 Kaad i Bøgeskov. Om denne Handel kan intet nærmere oplyses.

Tornumgaard i Lintrup Sogn ejedes af Magister Gunde Lange, der døde 1546 og havde været Erkedegn i Ribe. Den arvedes siden af Frederik Lange til Marke. Han var en Søn af Mag. Gundes Brodersøn Gunde Lange til Breininge og Karen Breide fra Vargaard. 1577

*) Tysk Skøde, Haderslev d. 3./12 86. Top. Saml. paa Perg.

**) Tysk Skøde dat. Haderslev d. 12./12 87. Top. Saml. paa Perg.

forlenedes han med Tønsberg Len og ejede desuden Sofde og Falkenstein. Han var gift med Dorthea Lindenov fra Drenderup. Den 11. Novbr. 1587 solgte han Gaard og Gods til Kongen. Det bestod af Thornumgaard, hans Hovedgaard og end 6 Bol, der have deres Brug af Gaardens Ejendom, 6 Gaarde og 9 Beskyttelsesfolk i Thornumby og Særmærket Engum, 1 G. i Kastbjærg, 2 G. i Mejlby, 2 G. i Lintrup, 1 G. i Skolling, 1 G. i Fedsted og 1 G. i Benborg. *)

Bjerningrød Gaard i Bjerning Sogn ejedes 1588 af Morits v. Ahlefeldt Godskes Søn. Den 12. Januar d. n. A. solgte han den til Kongen. Foruden Hovedgaarden hørte „efternævnte Fæstere“ til Godset: 1 G. i Simmersted, 1 G. i Haderslev Bramdrup, 1 G. i Hvinderup, 1 G. i Aller, 1 G. i Braabæk og 1 G. i Skovbølling. **) — Omkring Gaarden findes endnu Spor af Volde og Grave.

Hejls Vargaard og Breidernes Gods. Breiderne var en gammel holstensk Æt, som nævnes allerede i det 13de Aarhundrede. Senere bredte den sig til Sønderjylland og Danmark med stor Kraft, men uddøde omkring 1660. Hvorledes Familien er kommen i Besiddelse af Hejls Vargaard kan ikke oplyses. Stamfaderen til denne Gren af Slægten var Hartvig Breide, der 1466 paa Grund af Sørøveri afskedigedes som Amtmand i Svabsted. Senere havde han en af det slesvigske Domkapitels Ejendomme, Gammelby i Angel, i Brug og levede endnu 1510. Hans Søn, Hans Breide, gift med Thale Emmiks-

*) Top. Saml. paa Perg. Dansk Skøde paa hans Gods i „Sønder-Jutland“.

**) Top. Saml. paa Perg. Tysk Skøde.

datter, ejede Hejls Vargaard (1481 og 1517), og deres Søn Joachim Breide, gift med Emmerentze Emmiksen Eriksdatter, efter dem. Ved hans Død 1574 splittedes Godset paa mange Hænder, i det han efterlod sig Sønnerne Hans, Christoffer, Wulf og Frederik samt Døtrene Margrethe (gift med ovennævnte Peder Iversen (Baden) til Fritsø), Karen, Barbara, Anne, Dorthea og Thale, og som vanligt havde disse Søskende delt Godset imellem sig. I Aarene 1587 og 1588 købte Kongen Godset. Den 4de Novbr. 1587 solgte Frederik, Dorthea og Thale deres Parter for 14,000 Rdl. og 200 Rdl. for „Atterstaden“; den 28. Febr. 1688 afhændede Wulf, Anne og Karen deres Andele for samme Sum, og den 5te Marts 1588 solgte Hans, Christoffer og Barbara Resten med selve Hovedgaarden Vargaard for 17,500 „enskilde gamle Daler.“ Hele Godset kostede saaledes omtrent 46,000 Rdl. og det bestod af følgende Gaarde og Enemærker: I Hejls 4 G., i Veistruprød 1 G. og 1 Kaad, i Grønninghoved 3 G. og 1 K. og en Særmarkskov, i Mæng 1 G. og 1 Skov, i Skoverup 2 G., 1 Landbol og 1 Skov, i Aller 1 G., i Errigsted 2 G. og 5 Huse, i Anslet 5 G., i Knud 1 G., i Fjelstrup 3 G., i Favrvraa 2 G. og 1 Skov, i Hjerndrup 1 G. og en Særmark Iversbygge, i Frørup 3 G. og 1 Særmark (Risbyholm), i Simmersted 2 G. i Magstrup 2 G., Jegerup 1 G., i Nustrup Bæk 4 G., i Aabølling 1 G. (der giver 6 Td. saltet Fisk og dermed er kvit for alt Arbejde). Desuden solgte de udenfor Amtet 6 G. og 2 Kaad i Skjelle, Gammelgab, Smøled, Sejerslev og Tinglev; i alt 45 G. og 10 mindre Ejendomme.

Af dette Gods havde de en aarlig Skatteindtægt paa 847 Mk. 7 Sk., der fremkom paa følgende Maade. I

Penge: 116 Mk. 5 Sk. Af 155 Ørtug Korn (Rug, Mel, Byg og Havre) à 3 Mk. i Gennemsnit: 465 Mk. 33½ Fødenød à 1½ Mk. = 50 Mk. 4 Sk. 36 Svin à 1½ Mk. = 54 Mk. 15 Faar à 1 Mk. = 15 Mk. 2 Lam à 8 Sk. = 1 Mk., 14 Gæs à 6 Sk. = 5 Mk. 4 Sk. 38 Høns à 1 Sk. = 2 Mk. 6 Sk. 2½ Td. Smør à 24 Mk. = 60 Mk. 6 Td. Fisk à 2 Mk. = 12 Mk. 265 Læs Ved à 4 Sk. = 65 Mk. 4 Sk. — Desuden kunde der i Godsets Skove fedes 1128½ Svin, hvoraf Herskabet hvert 5te Aar, „naar fuld Olden er“, tog 15 Sk. pr. Styk eller 3 Sk. hvert Aar, hvilket gav 211 Mk. 13½ Sk., og hele Godsindtægten var saaledes 1059 Mk. 4½ Sk.

Selve Vargaard med Ladegaarden overdroges til Kongen efter Vurdering af Albret Friis, Høvedsmand paa Riberhus og Caspar Markdaner paa Koldinghus og — udenfor den nævnte Kjøbesum — skulde han betale Breiderne for Bygningerne efter denne Vurdering samt erstatte dem Udsæden af Rug. Til Vargaard saaedes aarlig 22½ Td. Rug, 15 Tdr. Byg, 50 Tdr. Havre og 6 Ørtug (15 Tdr.?) Boghvede, og der avledes 250 Læs Hø. Skoven, der ligger omkring „Huset“, er god, den bestaar af Ege og Bøge og kan fede 650 Svin.*)

Endnu kan der tilføjes, at ovennævnte Frederik Breides Sønner Jakob og Bendix Breide, der boede i Haderslev, 1641 den 1. April solgte 1 Gaard i Bjært til Kong Christian d. fjerde for „2000 Thl. in Specie“. **)

Efter Frederik II.'s Død 1588 fortsatte Formynderregeringen og Christian IV. Opkjøbet af Adelsgoods i Haderslev Amt. 1592 kjøbtes en Gaard i Frørup af Herman Kaas,

*) Top. Saml. paa Perg. — Indkomne Breve til Dansk Kancelli. 1585—1592. Dansk Adelsaarbog. 1888.

**) Top. Saml. paa Perg.

og ved Mageskifte, dateret Flensborg d. 1ste Juni 1592, erhvervedes 2 Gaarde og 2 Kaad i Halk af Henrik Rantzau Povelsøn paa Lindeved, der til Vederlag fik 3 Gaarde i Sundeved. *) Den 26de April 1593 afstod Hans Blome til Sehedorf og Neuerstorf 2 G. og 1 Kaad i Hejsager og 2 Gaarde i Emdrup i Hvidding Herred og modtog til Gjengjæld 3 Gaarde og 1 Kaad i Gammelgab, Skjelle og Smøled (Breiderne Gods). **)

Røddinggaard var en gammel adelig Gaard; 1440 nævnes Niels Mortensen Dymeke i Rødding, der vel førte Skjold, men dog ikke i samtidige Breve henregnes til Væbnerne. Samme Aar nævnes Væbneren Søren Knudsen i Rødding, hvis Vaaben var et delt Skjold, med en halv Lillie i første, et Oxehoved i andet Felt. Han havde to Sønner, Claus og Knud Sørensen, hvilken sidste ligeledes efterlod sig to Sønner, Søren Knudsen og Henrik Knudsen, der begge skrives til Rødding. Sidstnævntes Søn Henrik Knudsen skrives 1561 til Rødding, men flyttede siden med sin Hustru Anne Gertsdatter til Billum, hvor han endnu boede 1580. Rødding gik da over i Enevold Woie's Besiddelse. Denne, en bagpommersk Adelsmand, der skrev sig til Hohenpudiger og var gift med Fru Catharine Rantzaus Datter, var Befalingsmand paa Haderslev Hus og Amtmand i Haderslev mellem 1581—90. Hans Datter Sophie Woie blev gift med Knud Gabrielsen til Hjulerød i Skaane. ***) 1595 solgte Enevold Woie Røddinggaard og Gods til Formynderregeringen. Godset bestod af 3 Gaarde

*) Permutationsbrev, Flensborg, 1. Juni 1592. Top. Saml. paa Perg.

***) Mageskiftet, dat. 26. April 1593. Top. Saml. paa Perg.

****) Optegnelser af Rostgaard.

og 2 Kaad i Kalvslund, 1 G. i Hjortlund, 2 Kaad i Hjortvad, 1 G. i Meilby, 1 G. i Hygum, 11 G. og 4 Kaad i Rødding, samt „Sønke“ Mølle, der giver 11 Ørtug Rug. — Endvidere købte Kongen i Januar 1602 af Christoffer v. Buchwald *) paa Gram en hel Gaard (1½ Otting Jord) i Rødding for 1100 Rdl. Gaarden skyldte 3 Mk. Iybsk, 1 Daler for 1 Fødenød, 1 Daler for 1 Svin, ½ Daler for 1 Faar, 4 Sk. for 1 Gaas, 2 Sk. for Høns og 8½ Rdl. i Arbejdspenge. Den har Skov til 24 Oldensvin, naar fuld Olden er.

Af Thomas Maltesen Sehested **) købte han d. 20de Novbr. 1603 2 Gaarde (1 i Hjerting og 1 i Mejlby) af dennes „Arvegods i Sønderjylland“.

Taabdrupgaard (Taaggerup) i Stepping Sogn tilhørte i Begyndelse af det 16de Aarhundrede Familien Munk (med 3 røde Roser i Sølvfelt og paa Hjelman 13 vixelvis røde og hvide Faner). Peder Munk til Krogsgaard (i Skads Herred, Ribe Amt) var gift med Mette Emmiksdatter (en Datter af Esbern Emmiksen og Dorthe Breide af Refsø), og det kan tænkes, at hun har bragt Gaarden til Familien. Af deres Børn var Lene Munk gift med Claus Pedersen (Hundermark?) til Linnet-Hovgaard, der senere skal omtales, og deres Søn Hans Munk til Krogsgaard havde Sønnerne Christoffer Munk, der fik Krogsgaard efter Forældrene, og Christiern Munk til Taabdrup og Hammergaard i Hedemarken. Han var Befalingsmand saavel paa Agershus som i Trondhjem og

*) Kjøbebrev dat. Kiel 7.—13. Jan. 1602. Frøs Herred. Top. Saml. paa Perg.

***) Skødebrev dat. Haderslev d. 20./11. 1603. Orig. paa Perg. Kalvslund Herred. Top. Saml.

døde 1579 som Lensmand over Aakjær i Jylland. Hans Datter Else Munk blev gift med Christoffer v. Gersdorff til Sæbygaard, Hofjunker og Kjøgemester, der ved Mageskifte af 18de Decbr. 1604 afhændede Taabdrup til Kong Christian VI. Mod at faa Lønborg Bispegaard paa Livstid afstod han sin „Hustrus Arvegods i Sønderjylland, som er først vor Hovedgaard Thaaberup med dens tilliggende Ejendom, Skove, Enemærker og al anden Herlighed og Rettighed intet undtaget“, og dernæst følgende Bøndergods: 1 Gaard og 1 Bol i Stepping, 3 G. og 1 Bol i Halk (der have Olden til 50 Svin) og 1 G. i Raade. I Hviddingherred i Aabølling 2 Bol (med en Skyld af 4 og 3 Rdl. Pendinge), 1 Bol (4 Rdl. 1 Ørt.) i Vestervedsted og 1 Gaard i Hillerup i Farup Sogn.*)

Den 26de Juni 1613 solgte Kjeld Brockenhus til Lerbæk nogle Ejendomme i Thyrstrup Herred til Kongen, nemlig 1 Gaard i Favstrup (der skylder 14 Mk. lybsk, 15 Skpr. Havre, 1 Svin, 1 Daler Gjæsteri), 1 Gaard i Hvinderup (Hunderup?), 1 Femtedel af 1 G. i Ajtrup, 1 Femtedel af 2 Kaad i Ajtrup og af 1 i „Biardt“. „Disse 3 Kaad have saavel Tov i Marken som Lod i Skoven.“ Salgsprisen angives ikke. Det turde maaske formodes, at dette Gods oprindeligt har hørt til Bengaard i Bjært Sogn, og at det er kommet paa Kjeld Brockenhus's Hænder ved den Proces, som hans Svigermoder Jost Andersen Ulfelds Enke 1577 anlagde imod Tønnies Rantzau paa Vilstrup Gaard, der dengang endnu var i Besiddelse af noget Gods under Bengaard.**)

*) Skøder Nr. 103. Begtrups Afhandling om Familien Munk. Biogr. Tidsskr. 1840.

**) Annal. Nord. Oldkyndigher. 1853. S. 79. Skøde paa Perg. Slesvig 198.

da ogsaa det Gods hidrøre, som Johan Brockenhus, Kjelds Søn, solgte Kongen i Februar 1635, nemlig 1 Gaard i Ajtrup (der har Skov til 24 Svin), 2 Mænd i samme By, der aarlig skylder hver 2½ slette Mark og 1 Mand i Bjært, der staar for samme Skyld.*)

Linnetgaard eller Linnet-Hovgaard i Østerlinnet Sogn ejedes i Slutningen af Middelalderen af en Familie, hvis Vaaben var en Murtinding, ligesom Hundermark'ernes. Af Ejerne nævnes Nicolaus Jensen de Linvyt 1439, Sønnen Peder Nielsøn 1479 og dennes Sønner Jens, Thomes og Claus Pedersøn, der var gift med den ovenfor (under Taabdrup) nævnte Lene Munk af Krogsgaard. (Disses Farbrodersøn Thomas Eriksen skrev sig 1479 ligeledes til Linnet.) Deres Datter Kirsten blev gift med Jørgen Pedersøn og bragte ham Gaarden. Han, der skrives til Linnetgaard allerede 1525,**) var en Søn af den fynske Adelsmand Peder Eriksen til Veistrup og Dorte Ottesdatter Hogenskild og førte i sit Vaaben en halv Ulv og en halv Ørn. Han vides ikke at have efterladt sig Børn, lige saalidt som hans Hustrus to Fætttere Peder og Jens Thomesen, der endnu nævnes 1519. Fru Lene Munk har formodentlig overlevet hele sin Husbonds Slægt og arvet Linnet efter sin Datter, hvorved Gaarden er kommen til Munk'erne.

Den 18de Juni 1602 solgte Marine Munk, salig Lange Hvitfeldts Efterleverske, der var en Brodersøns Datter af Fru Lene Munk, til sin kjære Farbroders Søn

*) Skøde paa Perg. Dat. Kolding d. 13. Febr. 1635. Top. Saml. paa Perg.

***) Dansk Magaz. 4 R. 3 B. S. 237. De der meddelte Oplysninger om Jørgen P. ere aldeles urigtige.

Frederik Munk til Krogsgaard alt sit „Jordegods og Ejendom udi Sønderjylland liggendes som efter mine salige Forældre mig arveligen er tilfalden,“ nemlig Linnetgaard i Østerlinnet Sogn, 4 Bol i Østerlinnet By, der skylder hver 1 Daler, og 1 Gaard i Sønder-Fardrup By, der skylder 8 Daler. Men allerede d. 31te Juli s. A. købte Frederik Munk 9 Gaarde og 10 Bol i Østerlinnet By af Christoffer v. Buchwaldt paa Gram, og den 6te April 1614 skøder saa samme Frederik Munk til Krogsgaard Linnet-Hovgaard med sine tilliggende Bole etc. og „alle hues Gaarde och Landboele som ieg aff salig afgangne Christ. v. Buchwaldt til Gram kjøbt haver“ — til Kong Chr. IV. Salgsprisen anføres ikke. *)

Tyrstrup Gaard i Tyrstrup Sogn tilhørte i det 15de og 16de Aarhundrede Familien Emmiksen. 1491 ejedes den af Barbara von der Wisch, Erik Emmiksens Enke, senere af Claus Emmiksen († 1541) og sammes Sønner Erik, der blev dræbt 1554 paa Vejen i Nærheden af Sønder Løgum af en Borger fra Tønder ved Nødværge, da han overfaldt denne, og Markvard Emmiksen, der var gift med Abel Tegenhus fra Tvedsgaard, men ej havde Børn. Derefter kom Gaarden ved Giftermaal til Henrik v. Ahlefeldt af Königsförde († 1583), og dennes Søn Goske v. Ahlefeldt, der 1599 solgte Gaarden til Gert Rantzau til Breidenberg, Amtmand i Haderslev og Statholder i Hertugdømmerne; den kostede 18,500 Rdl. **) Ved Mageskifte af 9de Febr. 1617 overdrog Statholderen

*) Top. Saml. paa Perg. Frøs Herred.

**) Jahrb. X. S. 196. — 1613 havde Gert Rantzau kjøbt Høgsbrogaard for 7000 Rdl. og Vesterbæk for 7200 Rdl. Begge i Tørninglen.

saa Gaarden til Kongen imod at faa andet Gods i Rendsborg Amt (eigen Bundenguter), i Flensborg, Aabenraa og Tønder Amt samt i Løherred under Trøjborg. Men desuden forpligter Kongen sig til at yde en aarlig Livrente paa 450 Rdl. og at betale 8000 Rdl. ved Omslagct i Kiel 1617. I Permutationsbrevet skriver Kongen, at han har foretaget dette Magelæg „for at forbedre vort Amt Haderslev *) og den deri liggende Vildbane.“ Han modtog til Gjengjæld: Tyrstrup Hovedgaard med en stor Mængde Kobler og Marker, der alle opregnes i Mageskifts-Dokumentet samt Gaardens Skove til 279 Svins Olden. Endvidere 5 Gaarde, 7 Landbol og 3 Gadehuse i Tyrstrup By, Tyrstrup Mølle og en lille Mølle sammesteds, der begge give 22 Ørt. Mel, 1 G. i Bøgeskov, 1 Landbol i Favstrup, 4 G. og 3 Landbol og Gadehuse i Bjærndrup, 1 G. i Rørkjær, 3 G. i Frørup. I Aller Sogn i Skovhuse: 3 Gaardmænd, 2 Landbol og 1 Hus (og give alle Skovhuse Mænd af Skovhuse Enemærke tilsammen 1 Tønde Smør), 2 G. i Nustrup, 1 Hus i Skrydstrup, 2 G. og 1 Landbol i Jegerup (og er Jegerup Skov af for^{ne} to Gaardmænd taxerid for 6 Svins Olden), 1 G. i Ringtved, 3 G. og 3 Landbol i Raade, 1 G. og 1 Landbol i Stevelt, 1 G. i Hajstrup.

Gjelstoft var tidligere en Landsby under Gram og Tovskov. Ved Kjøbet af Tovskov havde Frederik II. erhvervet 3 Gaarde i Byen, og den 24de Novbr. 1638 kjøbte Kong Christian IV. af Detlev v. Buchwaldt til Nybøl for en Kjøbesum af 5650 Rdl. følgende Gaarde og Landbol: 3 Gaarde, der kaldes Gjelstoft, og som Hans Jessen

*) Trykt i Danske Magaz. 1747. IV. B. S. 112. Hele Mageskifteakten: Slesv. Nr. 203.

og Peder Jessen nu udi Hyre have og give deraf aarlig 287 Rdl. 40 Sk. lybsk; 1 halv Gaard i Arnum og 9 Landbol i samme By. *)

Ved alle disse Mageskifter og Kjøb i Tidsrummet mellem 1500 og 1641, men særlig dog i Kong Frederik II.s Tid, havde Kronen lagt ca. 600 Bøndergaarde, Møller og Hovedgaarde samt næsten 300 Landbol og andre mindre Ejendomme, eller i alt paa det nærmeste 1000 Familiesteder ind under Amtet, ja, hvis vi regnede Tørning Gods med, vilde dette Antal maaske endogsaa kunne fordobles. Selvfølgelig maatte dette have en indgribende Betydning paa Amtets Karakter og hele fremtidige Udvikling, men hertil kom, at Udkjøbet fandt Sted netop paa et meget kritisk Tidspunkt i vor Landboudvikling, umiddelbart før Indførelsen af den moderne Godsdrift med ublu Hoveri og Trældom. For disse trykkende Byrder forskaanedes Befolkningen i hvert Fald tildels; i Stedet for mange smaa fik den én mægtig Herre; der kom Ensartethed og Lighed ind i Amtet, idet de nye Fæstere fiskalt og retsligt stilledes lige med de ældre Amtsbønder og sammen med dem maatte bære det Hoveri, som Regeringen paalagde dem. Da Kong Frederik II. var kommen i Besiddelse af de fleste store Hovedgaarde, grupperede han Amtets Befolkning som „Tjenere“ omkring disse og lod Gaardene drive ved deres Arbejde. Derfor rensede han ikke alene Sædegaardenes Hovmarker for Fæstere, men han nedlagde og afbrød endogsaa forskellige Byer for at forstørre disse Hovmarker eller skabe nye Ladegaarde. Denne Skæbne traf saaledes Fovslet By, hvis Jorder lagdes ind under Fovslet Gaard,

*) Top. Saml. paa Perg.

Stendet By i Aastrup Sogn, der lagdes under Haderslev Ladegaard, og Vojens (Vodens, Vuens) i Jegerup Sogn, der endnu 1580 bestod af 11 Gaarde, men nu omdannedes til en kgl. Ladegaard. *) I noget over en Menneskealder gjorde Bønderne i Haderslev Amt Hoveri til alle disse Gaarde, til Tørning, Vojens, Haderslev Ladegaard, Vargaard, Fovslet, Drenderup, Refsö, Røddinggaard osv., men dette Forsøg paa Godsdrift i stor Stil synes ikke at have svaret sig, i hvert Fald begyndte Regeringen allerede i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede enkeltvis at bortforpagte Gaardene og omsætte Bøndernes Arbejde i en Pengeafgift, og omkring Aar 1633 synes der at være truffet en endelig Ordning af dette Forhold, idet Amtmand Georg v. Ahlefeldt (til Quarnbeck) og 24 Mænd af hvert Herred taxerede Bøndernes Spandtjeneste og paalagde dem i Steden for denne — enhver efter „aduenant“ eller Sædvane — en fast aarlig Skat, de saakaldte Fripenge. Kun et højst ubetydeligt Hoveri, som oftest en enkelt „Gangdag“ om Aaret, holdt sig indtil Domænegaardenes Udparcellering i forrige Aarhundrede eller endnu længere.

*) Alle disse tre Byer ere forsvundne mellem 1580 og 1595, og naar det almindelig fortællles, at Vojensby ødelagdes i Svenskekrigen 1658—60, er dette uden al Hjemmel. For et Par Aar siden har Hr. Kjøbm. Schmidt i Vojens fundet den gamle Bytomt nogle tusinde Alen Sydvest for Vojensgaard. — Her kan endnu tilføjes, at Kongen ved Mageskifte 1602 lagde Aarø ind under Amtet. Øen havde tidligere hørt til Bispegodset Svabsted. 1603 faldt ligeledes en Del Gods, som en vis Jacob Høyer havde været benaadet med, tilbage til Amtet, nemlig 1 G. i Raade, 1 i Halk, 3 i Hejsager, 1 i Brorsbøl, 1 i Vandling, 1 i Kjørstrup, 1 i Moltrup, 1 i Ørby, 1 i Aastorp, 1 i Anslet, 1 i Fjelstrup og 1 i Knud. — Af den skaanske Adelsmand Iver Uldsax 1 G. i Sod og 1 i Hejsager.

Sønderjydske Aarbøger

1891.

Udgivne

af

H. P. Hanssen-Nørremølle, Gustav Johannsen
og **P. Skau.**

Flensborg.

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel**, Kjøbenhavn,
for Danmark, Norge og Sverrig.

Trykt hos C. K. Thillerup, Flensborg.

Indhold.

Gustav Johannsen: Nordslesvig i 1890 Side 1.

Nekrologer:

1. Nicolai Ablmann 20.
2. A. C. C. Holdt 27.

A. D. Jørgensen: Ullerup Sogns ældre Historie 30.

Morten Eskesen: Karsten Thomsen fra Frøslev 82.

Ludvig Schrøder: Konsulent Peter Jessen 109.

H. R. Hiort-Lorenzen: Christian VIII. og Slesvig Stænder 1842 129.

Dr. G. Friis: Herredsfoged Nis Henriksen paa Haistrupgaard
og hans Slægt 213.

H. P. Hanssen-Nørremølle: Sønderjylland efter sidste Folke-
tælling 244.

C. Mule: Minder fra den yderste danske Sproggrændse i
Sønderjylland 256

P. Lauridsen: Bidrag til Haderslev Amts Historie og Be-
skrivelse 264.

Gustav Johannsen: Nationalejendommeligheder 305.

H. P. Hanssen-Nørremølle: Om vor Bondestands Kjøbeævne
og Salgstrang 312.

Bidrag til Haderslev Amts Historie og Beskrivelse. *)

Af P. Lauridsen.

II. Wallensteins Hær i Nordslesvig fra 1627 til 1629.

I det følgende Omrids, et Brudstykke af en større Studie, er det ikke min Hensigt at skildre selve Krigsbegivenhederne i Ufredsaarene 1627—29, men nærmest kun deres Indflydelse paa Landets indre Tilstande, deres skæbnesvangre Betydning for Folkets Velstand, Udvikling og Værnekraft. Det er ikke en krigshistorisk, men en historisk-topografisk Undersøgelse jeg vil foretage, og saa vidt mulig for en enkelt Egn Vedkommende udmaale de forfærdelige Slag, de dybe Vunder, som Wallensteins Hær tilføjede vort Fædreland i de to skrækkelige Aar.

Det er meget lidt vor trykte Literatur indeholder om den Folkeulykke, som da traf os, og meget af det skrevne

*) Den efterfølgende Afhandling er helt igjennem bygget paa utrykte Kilder, særlig Samlinger til danske Kongers Historie Pakke 87-89 og I: [12]-[18]. Indkomne Sager til Krigsministeriet samt Gunde Langes og Albert Skeels Indberetning til Kongen om Krigsskaden i Haderslev Amt 1629. Af trykt Literatur har jeg raadspurgt Jahns Krigshistorie, Gindely: Waldstein während seines ersten Generalats, Opels Skrifter og K. Erslevs Aktstykker til Rigsraadets Historie, Adler, Worsaae o. a.

er tilmed enten misvisende eller ligefrem urigtigt. Jahn mener f. Ex., at Danmark ved Oversvømmelsen af Wallensteins Hær led mindre, end man efter de Tidens Plyndrings-system havde kunnet vente; at det laa i Wallensteins Plan at vise Skaansel imod de besatte danske Lande, at han udgav de strængeste Befalinger om at opretholde en god Mandstugt, at han tvang Bønderne i Jylland til at dyrke deres Jorder og Købmændene til at drive Handel til Lands og Vands som i Fredens Tid, at Indvaanerne heller ikke klagede over stor Overlast, og at selv danske Historie-skrivere tilstaa, at de fjendtlige Regimente behandlede Landet snarere som en kejserlig Provins end som et med Vaabenmagt erobret Land. — Hvis dette havde forholdt sig saaledes, vilde Krigen 1625—29 sikkerlig ikke have dannet den sørgelige Mærkepæl i vort Fædrelands Historie, som den gjør, og da vilde den tragiske Nedgang, der siden hine Tider har været vor Skæbne som Stat, utvivlsomt ikke have været at føre tilbage til hine Krigsjaar, thi vel tilsatte Christian den Fjerde sine Hære, og Krigen slugte store, surt sammenskrabede Kapitaler, men ved Fredslutningen lykkedes det ham, mærkværdigt nok, at fastholde Rigets Grænser, i militær-politisk Henseende syntes Landet hurtigt at kunne gjenvinde sin gamle Stilling, og for en saadan Betragtning var der ingen Grund til at frygte for en ustandselig Nedgang eller de følgende Aarhundreders Tragedie, men Ulykken er, at de frygteligste Slag ikke umiddelbart tilføjedes Staten, ikke dens Hær og officielle Finansvæsen, men vort Folk; Landets største og vigtigste Landsdel blev mishandlet, udplyndret og ødelagt saaledes, at den først igjennem lange tunge Tider kunde arbejde sig op af Elendigheden, og det er for en

stor Del der, at vi maa søge Aarsagen til vore Ulykker, for saa vidt som de bero paa indre danske Forhold. For Nordslesvigs Vedkommende vil jeg gjøre dette klart i det følgende, for saa vidt Kilderne tillade det, og jeg forudskikker blot et kort Omrids af de Krigsbegivenheder, der gik umiddelbart forud for Fjendens Indmarche.

Efter Slaget ved Lutter am Barenberge førte Christian den Fjerde i et Aarstid en Forsvarskrig ved Elben; men i Sommeren 1627 rykkede Wallenstein frem imod ham med henimod 50,000 Mand, samtidig gik Tilly over Elben ved Blekede, og de to Hærførere forenede sig i Lauenborg. Derved blev Kong Christians Hær sprængt i tre Dele. Hans højre Fløj, der opererede i det hannoveranske hinsides Elben, kom slet ikke til at deltage i Halvøens Forsvar, hans venstre Fløj, der førtes af den gamle Markgreve af Baden-Durlach, blev tvungen ind i det meklenborgske og maatte tilsidst forskanse sig paa Halvøen Pöhl for senere tilsøs at naa Krigsskuepladsen i Jylland; — og Centrum, der førtes af Grev Thurn, veg tilbage først bag Bille- og siden endogsaa bag Storfloeden og aabnede derved de tyske Skarer en nem og uhindret Adgang til Holsten og hele Halvøen. Ad forskjellige Veje trængte 100,000 Fjender ind i Landet, og paa Angreb var der ikke at tænke. Kongens Hær var en slagen, modløs og demoraliseret Skare, uden virkelige Hærførere, uden Overledelse og uden Samarbejde. Det holstenske Opbud, der var mødt grædende, løb fra hinanden skælvende, og den paniske Skræk, der betog en Befolkning, som i mange Slægtled ikke havde set en fjendtlig Soldat, forplantede sig til Hæren og nedbrød de sidste Rester af Fasthed og

Mandstugt. Hovedstyrken retirerede planløst og uden andet Maal end at hytte Skindet igjennem Ditmarsken over Tønning og Husum til Flensborg, medens Wallenstein og Tilly indtog eller belejrede Fæstningerne i det sydlige Holsten. Og samtidig landsattes Baden-Durlachs Tropper ganske planløst i Nordøst-Holsten for efter en tre Dages haardnakket Kamp ved Oldenborg at blive sprængte, nedhuggede eller fangne af Grev Schlik, Wallensteins dygtigste og hurtigste General. Dermed var Holsten og Sydslesvig tabt, men under en dygtig Overledelse kunde Resten af den kongelige Hær (ca. 14,000 Mand) endnu have ydet betydelige Tjenester og i længere Tid, ja maaske for hele Vinteren, have dækket Jylland for Indfald af de kejserlige.

I dette Øjemed ilede Christian den Fjerde fra Glückstadt til Flensborg, hvorhen han ankom den 15./25. Septbr., men hans Hær, der jo lige saa vel som de kejserlige, bestod af Lejetropper fra alle Lande, var saa demoraliseret og opløst, at han intet formaaede at udrette. Da han kom paa Bakken udenfor Slottet, skriver han, hørtes Trompetsignaler, Larm og Raab i Byen, og han saa nogle Rytterhobe sprænge afsted nordpaa. Hurtigt sammenkaldte han nogle Officerer paa Slottet, men overalt herskede en saadan Forvirring og Panik, at intet kunde foretages. „Der vi sligt fornam, vilde vi os til Haderslev forfølge og beføl saa det danske saa vel som det tyske Rytteri, at de smukt sagte henad Haderslev skulde marchere, og intet haste, uden at Fjenderne dem altfor stærkt kom paa Halsen. Men en Del af dem naaede frem før end os!“

Denne urimelige Panik giver et godt Indblik i Hærens Tilstand. Den 15./25. Septbr. var der aldeles intet at frygte i Flensborg. De kejserlige Tropper stode endnu dybt nede

i Holsten. Wallensteins Hær havde udbredt sig over det vestlige Holsten, den 19./29. Septbr. stormede og tog han Breidenborg, Dagen i Forvejen blev Tilly saaret foran Pinneberg, Rendsborg var endnu ikke cerneret, Rhingreven stod med et dansk flyvende Korps ved Kiel, og General Schlik kæmpede den 16de med Markgrevens Tropper ved Oldenburg. Der havde saaledes været god Tid for de kongelige Tropper til at komme i Stilling Syd for Flensborg, men hverken her eller nogensinde senere vilde de holde Stand.

De attraaede kun et. De søgte ved forvirrede, al Kommando opløsende Forhold at faa Lejlighed til at skeje ud og tilfredsstille deres rasende Begær efter Bytte og Brand! Det maa have været en haard Rejse for Kong Christian, de to Dage fra Flensborg til Kolding; thi hans egne Tropper oplyste denne Vej med brændende Landsbyer og Gaarde. Denne Ufærd synes allerede at være begyndt om Aftenen den 15./25. Septbr., efter at Tropperne havde lagt nogle Mile mellem sig og Flensborg og den der forventede Fjende; thi fra Flensborg Amt og Lundtoft Herred haves ingen Klager over deres Opførsel, men saa meget des højere lyde de fra Aabenraa Amt, hvor de formodentlig have gjort Holdt for Natten. Som en Skare vilde Dyr kastede de sig over Byerne langs den gamle Landevej vest for Aabenraa, de opførte sig som om Landet var givet dem til Pris og som om de havde faaet Befaling til at gjøre rent Bord, inden Fjenderne kom. Omtrent hele Bolderslev gik op i Luer, de brændte Bjolderup Kirke af, saa kun de sodede Mure stode tilbage, og Præste- og Degneboligen gik samme Vej. Hele Nybøl og Aarslev, 5 Gaarde i Mellerup, 7 à 8 Gaarde i Alslev, Hjortkjær

Præstegaard og 7 Kaadnersteder i samme By, 4 Gaarde i Søderup, 2 i Kassø, 1 i Søst, 1 i Sønderønlev, 4 i Ris, deriblandt Præstegaarden, og 3 à 4 i Gjenner lagdes i Aske og maaske endnu flere andre, der ikke kunne udsondres fra senere Hærgninger. Og alt dette er besørget i Huj og Hast, paa Flugten, i et eneste Døgn eller to. Samtidig krævede de Brandskat og plyndrede til højre og venstre. De skød et Par fredelige Mænd udenfor Aabenraa, de brød ind i Østerløgum Kirke og stjal Alterkar, Dug og Messeklæder, og alt hvad de i deres hæsblesende Farf kunde overkomme af Heste, Kvæg, Bistader, Fødevarer, Sengetøj og Husgeraad, slæbte de med sig, ja de fik endogsaa Tid til at komme over til Kalø, hvor de gjorde et overordentlig rigt Bytte af Sengetøj og Klæder, som Omegnens Folk havde søgt at bringe i Sikkerhed paa Øen. — Amtet beregnede den skete Skade til 34,070 Rdl., eller, da Pengene dengang havde en 5 à 6 Gange saa stor Værdi som nu, vel paa det nærmeste til 6 à 700,000 Kroner.

Derefter væltele de sig ind over Haderslev Amt og betegnede ogsaa her deres Vej med Brand og Plyndring, uden at der dog kan gjøres nogen bestemt Adskillelse mellem disse og de efterfølgende kejserlige Plyndringer. I Kolding drev dette „udenlandske Krigsfolk“ Frækheden saa vidt, at de lige for Kongens Øjne plyndrede Slottet og Byen, hvorefter de „med deres ulørlige og ukristelige Tyranni, Røven, Plyndren, Skjenden og Brænden haver fordærvet Jylland; Eders kgl. Majestæts egne Slotte og Huse, mange adelige Gaarde og Landsbyer slet udplyndret, en Del af Bønderne ihjelslaget og en Del fra Hus og Hjem forjaget. . . . Ægtemænds Hustruer og Døtre udi Mændenes og Forældrenes Paasyn voldtagen og imod Landsens

Indbyggere saaledes forholdt, som vore argeste Fjender ikke kunde gjort værre.“ — Og hele denne Ufærd hørte først op, da de oppe i Limfjordsegnene indhentedes af Wallensteins Fortrop og paa den skamløseste Maade overgav sig uden Sværds slag.

General Schliks Indmarche. Efter at den kongelige Hær saaledes havde forraadt Landet, sendte Wallenstein en Avantgarde paa omtrent 8000 Mand under General Schlik og Kongens bitre Fjende, Hertug Georg af Lüneborg, ind i den jydsk Halvø. Dette Anløb var forfærdeligt! — Wallensteins Hær modtog ingen Sold, hverken af Generalen eller Kejseren. Den store Hærorganisator udførte i stor Stil, hvad hans Modstander var altfor velmenende og kleinmodig til at benytte principmæssigt. Han stampede en uhyre Hær frem af Jorden og henviste den til at leve af Rov, af de Ydelser eller Kontributioner, der kunde udpresses af de besatte Landsdele. Hans Soldater levede af Krigen. Denne djævelske Hensynsløshed var hans Løveklo og ved denne langt mere end ved Feltherretalent, tilintetgjorde han Kong Christians haltende Bestræbelser. Han vandt ingen betydelige Slag, men ved strategiske Opmarcher naaede han deres Resultater.

Da hans Hær rykkede ind i Danmark, var den allerede demoraliseret af et fleraarigt Røverliv i Brandenburg og Schlesien, den var sammensat af Evropas Bærme, Tyskere, Italienerne, Kroater og Kosakker, Katholiker og Protestanter imellem hverandre, en stor Del af Officererne vare rene Djæвле, der med smudsig Rovlyst kun tænkte paa at berige sig selv, den ledsagedes af en Sværm Soldaterkvinder, Skøger og Æventyrere, der agerede Hælere og Høkere,

den kom fra det udplyndrede og udspiste Tyskland, og med Ulvehunger kastede den sig over de danske Kjødgryder.

General Schliks Togt op igjennem Holsten og Slesvig er et sandt Røvertog, fra Elben til Kongeaaen lød et eneste frygteligt Skrig fra alle de Egne, der laa paa hans Vej. Jeg har kun detaillerede Oplysninger fra enkelte Egne ved Elben og fra Nordslesvig, men fra begge lyder det samme Skrig, og det er udenfor al Tvivl, at ved selve Indmarchen sloges de tungeste Slag og tilføjedes der Befolkningen de dybeste Saar. Men det er kun langs Hærvejene, langs de store i Syd-Nord gaaende Forbindelseslinjer, at vi træffe paa disse frygtelige første Hærgninger, ja, mange Steder kunne de end ikke udskilles fra de efterfølgende Ødelæggelser. Det er altsaa særlig Egnene omkring den gamle Oxevvej samt langs Vejene mellem Købstæderne Flensborg, Aabenraa, Haderslev og Kolding, der led saa frygteligt under Indmarchen. I Flensborg Amt, i Byerne Tarup, Haverup og Hyllerup, Hanved, Ellund, Frøslev, Bov og Vejbæk fordreves Beboerne for en stor Del fra deres Huse, Gaardene spoleredes, Heste, Kvæg, Husgeraad og alt andet slæbtes bort eller tilintetgjordes, ligesom en Del Gaarde nedbrændtes til Grunden. Men om mulig vare Ødelæggelserne endnu større i Lundtoft-herred nord for Flensborg. I Uge, Torp, Røllum, Støbæk, Ensted, Hostrup, Nørballe, Tombøl o. fl. andre Byer anslog de mere velhavende Bønder deres Tab til 800 à 1300 mk. eller til omtrent alt, hvad de ejede og havde af rørligt Gods. Det gik her ikke alene ud over deres Kvægbesætning, deres Korn og Husgeraad, men alt, hvad der havde Penges Værd og kunde omsættes i Penge

blev borttaget og bortslæbt. Ved at gennemgaa Beretningerne fra disse Byer træffer man paa en uhyre Liste af Tyvekoster. Heste, Kvæg, Faar, Svin, Gæs, Høns, Seng- og Gangklæder, Støvler og Sko, Lærred og Vadmel, Brød, Malt, Mel, Skinker og Flæsk, Gryder, Kander, Krus, Metalfade osv. osv. De trak Støvler og Sko af Fødderne paa Folk, de brød Jærnbeslaget af Plove, Harver og Vogne, de stjal Ildtænger, Økser, Hamre og andet Værktøj, ja, selv Jærnstængerne i Skorstenene slæbtes bort for at omsættes i Penge. Kister, Skabe og Gemmer ituhuggedes og opbrændtes, Vinduerne sloges ind, det aftærskede Korn fortæredes paa Stedet eller medtoges, og Skaftekornet slæbtes ud af Laderne og strøedes rundt om Gaardene i „Dynd og Dræg“; i mange Gaarde er der Tale om indtil 40 Læs Korn, der ødelagdes paa denne Maade. Og alle disse Voldshandlinger ledsagedes af Prygl, Spark og Saar. Gaardmand Ludvig Petersens gamle Moder i Støbbæk blev slaet til Døde af Soldaterne, en Gaardmand i Kassø tog sig selv af Dage af Fortvivelse over de frygtelige Ulykker, der væltede ind over ham, og rundt om i Beretningerne er der Tale om Pinsler, hvorved de søgte at presse rede Penge ud af Befolkningen, om Hug- og Stiksaar. En Mand i Stollig blev slaet fordærvet af en „Krabat“ (o: Kroat) og da Beboerne i Løjt Kirkeby vilde sætte sig til Modværg, forblev Gaardmændene Mads Moes og Asmus Petersen paa Valpladsen, medens Martin Smed blev lammet for Livstid. Men foruden alt dette idømte de Beboerne en stor Brandskat, der for en hel Gaard kunde løbe op til 150 mk.

De kejserlige Tropper befandt sig selvfølgelig ypperligt paa den „nye Jord“, de kaldte Danmark et „sølvrigt

Land“ og fraadsede af Hjærtens Lyst omkring Bivouakilden. Fortegnelserne over deres Plyndringer have Interesse ikke alene fordi de vise os deres Byttelyst, men ogsaa og især, fordi vi deraf kunne se, hvilke Formuesforhold de traf i de sønderjydske Bøndergaarde ved Krigens Udbrud. Disse gjøre et meget velhavende Indtryk. Indfaldet skete umiddelbart efter Høsten, Laderne vare fulde og Rugsaaningen lige begyndt. Med et Slag standsede hele Arbejdet og Vintersæden blev ikke lagt. General Schliks Hær bestod for største Delen af Rytteri og det gik derfor allerførst ud over Bøndernes Heste. I Østerløgum Sogn fratoges Bønderne mindst 177 Heste og Følhopper og fra Haderslev Amt fortæller Markgreven af Baden, at General Schlik — paa Wallensteinsk Vis — paalagde Bønderne kun at pløje og saa, de skulde ingen Overlast vederfares; og da de replicerede, at de ingen Heste havde længere, svarede han, at han, naar han atter kom ud af Jylland, skulde bringe dem Heste nok og give dem Beskyttelsesvagter (*salva-gardia*), men de bleve vedvarende slet behandlede, ja endogsaa ophængte!

Som Bevis paa hvad de kunde tilrane sig i en Bondegaard maa følgende Exempler tjene: Gaardmand Asmus Jørgensen i Uge fratog de 2 Heste (40 mk.), 1 Vogn (16 mk.), 8 Stykker Kvæg (48 mk.), 12 Svin (30 mk.), 14 Faar (28 mk.), 18 Gæs (16 mk.), Klædningsstykker og Fodtøj for 36 mk., 14 mk. i rede Penge, 2 Senge og 6 Lagener (17 mk.), Kjedler, Gryder, Økser osv. (27 mk.), 20 Ørtug Korn (67 mk.) og 20 Læs Hø (60 mk.). Han har imidlertid sikkert hørt til de mindre velhavende, thi hos hans Nabo, Knud Martensen, gjorde de en langt bedre Fangst. Ham fratog de 3 Senge, 36 Lagener, 9 Dyncr

og Puder (200 mk.), 11 Stude (220 mk.), 5 Stykker Ungkvæg (50 mk.), 15 Bistader (60 mk.), 7 Stolehynder og Kvindeklæder for 48 mk., 3 Kavajer (34 mk.), 6 Bordduge (18 mk.), 3 Haandklæder (5 mk.), 19 Skjorter (40 mk.), 30 Alen nyt Vadmel (15 mk.), 7 Sæt færdigsyede Mandsklædninger (100 mk.), 18 Par Støvler og Sko (24 mk.), 1 Sadel med Tømme (10 mk.), en Bøsse (et „langt Rør“ 8 mk.), 5 Kjedler (20 mk.), 1 Gryde, 4 Tinfade, 2 Tinkander og 1 Krus, 24 Skinker (36 mk.), 4 Sider Flæsk og 16 Oste (27 mk.) Desuden drak de 10 Tdr. Øl og ødelagde utærsket Korn for mere end 100 mk., samt ituslog og tildels opbrændte hans Indbo: Sengesteder, Dragkister o. a. m. Han værdsætter sin Skade til 1075 mk. — Gaardmand Peter Hansen i Gjenner mistede i Efteraaret 1627: 4 Heste (120 mk.), 10 Stykker Kvæg (120 mk.), 20 Faar og 20 Gæs (30 mk.), 10 Svin (30 mk.), 9 Vogne (30 mk.), Seng- og Gangklæder samt andet Udstyr for 401 mk., Kobbertøj, Jærnredskaber o. a. for 99 mk., og han anslaar sin forsømte Rugsæd til 300 mk. — Præsten Andreas Spandovinus i Østerløgum havde følgende Tab ved kongelige og kejserlige Ryttere: 40 Læs utærsket Korn (201 mk.), 7 Heste (261 mk.), 24 Stkr. Kvæg (501 mk.), 6 Bistader (36 mk.), 28 Gæs (15 mk.), 16 Svin (48 mk.), 5 Vogne (60 mk.), Sengklæder (60 mk.), Gangklæder, Husgeraad og Fødevarer (120 mk.), samt forsømt sin Rugsæd (60 mk.). Sum: 1362 mk.

Disse Exempler ere valgte ganske i Flæng og kunde forøges i det uendelige. Hundrede og atter hundrede af Bønder mellem Flensborg og Kongeaaen reduceredes med et Slag i nogle ganske faa Døgn fra solid Velstand til Tiggerstaven. Østerløgum Sogn havde i Tiden omkring

Mikkelsdag 1627 et Tab af omtrent 41,000 mk. eller hvis vi ville omsætte denne Sum i Nutidens Mønt, af ca. en Kvart-Million Kroner, og saaledes gik det alle de Sogne, der laa paa Hærens Vej.

Occupationen. Omkring den 20./30. Oktbr. 1627 var hele Halvøen i General Schliks Haand, den sidste kongelige Soldat var fordreven eller fangen, og den kejserlige Hær kunde rolig gaa i Vinterkvarter i det erobrede Land. Det varede imidlertid endnu mere end en Maaned, inden Kontributionsforholdene ordnedes, og i denne Tid var Landet ganske prisgivet Officerernes Vilkaarlighed. Wallenstein aflagde en Visit paa Gottorp hos Hertug Frederik og opholdt sig en kort Tid i Kolding, men rejste hurtigt til Wien, for ved Kejsershoffet at nyde Frugterne af sin Lykke, og overlod sine Generaler at ordne Indkvarteringen og Skatteydelse. De vigtigste Befalingsmænd vare Feltmarskallen Grev Heinrich Schlik, en hurtig og øvet Kriger, Generalen over Artilleriet Fyrst Torquato Conti, der, som de fleste Italienere i den kejserlige Hær, udmærkede sig ved smudsig Rovlyst og Haardhed og gjorde sig ualmindelig forhadet baade i Sønderjylland og senere i Pommern, Generalkommissæren Oberst Altringen, der fra Geledet tjente sig op til Feltmarskal, Generalvagt-mesteren Grev Schaumburg og Stabsoberst Frenck.

Det er ikke muligt i nøjagtige Tal at angive den Tropestyrke, der indkvarteredes mellem Elben og Skagen, men et Skjøn turde maaske dog bygges paa de efterfølgende Oplysninger. De hertugelige Dele af Hertugdømmerne belagdes med 51 Kompagnier Fodfolk (à 300 Mand), sex Eskadroner Rytteri (à 100 Mand), syv Regimentsstabe

og Generalstaben (over Fodfolket?)¹⁾. Ganske vist lykkedes det Hertugen i Marts 1628 at faa 21 Kompagnier Fodfolk og fem Regimentsstabe fjærnedede, men de erstattedes meget hurtigt af andre Afdelinger, og det tør med Sikkerhed antages, at det ovennævnte Antal omtrent var Normen lige til Fredsslutningen 1629. Da de fleste af Wallensteins Regimenter imidlertid ingensinde vare fuldtallige, og da Hertugen uafbrudt førte Klager over, at der opkrævedes store Summer for Folk, som kun vare til paa Papiret, vilde det vistnok være urigtigt, at sætte Styrken i de hertugelige Andele til mere end 12 à 13000 Mand, og da de kongelige Andele næppe ere blevne forskaandede, synes det sandsynligt, at der ved Nyaarstid 1628 har været spredt rundt omkring i Hertugdømmerne en Troppemasse paa omtrent 25000 Mand. Fra Jylland haves intet samtidigt Opgjør, men i Efteraaret 1628 skriver Torquato Conti, at der fra Flensborg til Skagen ligger 115 Kompagnier Fodfolk og Rytteri, hele Artilleriet og en betydelig Del af Staben, „saa at dette Land har nok at gjøre med at føde alle disse Folk“. Af denne Masse laa otte Kompagnier Fodfolk i Aabenraa og Tønder Amter, og det synes altsaa, at Nørrejylland og Haderslev Amt har huset lige saa mange Tropper som det øvrige Slesvig og Holsten; og det kan næppe være nogen Overdrivelse, naar jeg sætter Forholdet mellem Tropperne i Hertugdømmerne og Tropperne i Jylland som 4 til 3. Ifølge de nyeste Undersøgelser har Wallensteins Hær i Efteraaret 1627 næppe oversteget 120—130,000 Mand, og efter det foranstaaende turde det ikke være urimeligt at antage, at den mindre Halvdel eller henimod 50,000 Mand søgte og fandt Vinterkvarter paa Halvøen.

¹⁾ Gindely I. 321—22.

Med de Forplejningsvilkaar, der krævedes af Hæren, var dette en aldeles knugende Byrde. Den 26. Novbr. 1627 udstedte GeneralSchlik i Rendsborg en meget vidtløftig Forplejningsordinants, hvoraf jeg hidsætter nogle Hovedpunkter, for at man kan se, hvor haardt Hæren tyngede. Ifølge denne skulde en Oberst ugentlig lønnes med 200 Rdl. Courant (o: 3000 Kr.), en Oberstlieutenant med 80, en Oberstvagtmeister med 60, en Kaptein med 50, en Lieutenant med 20, en Fændrik med 12, en Vagtmeister med 8, en Stabssergent med 5, en menig Rytter med 2 og en Fodsoldat med $1\frac{1}{4}$ Rdl., men Underklasserne kunde kræve Naturalforplejning, og denne bestod i tre Pund Brød, to Pund Kjød og tre Maal Øl daglig for en Soldat og dobbelt eller tredobbelt for Underofficererne. Desuden havde Obersten Ret til at medføre tredive, Oberstlieutenanten femten, Oberstvagtmeisteren ti Heste o. s. v., og disse skulde ugentlig forsynes hver med en Tønde Havre og to Knipper Halm samt tolv Pund Hø daglig, og tillige var det Værternes Pligt at forsyne Soldaterne med Seng, Lys, Varme, Brænde, Salt og anden „Service“. ¹⁾

Dette er ganske ublu Krav, de overskride langt, hvad andre samtidige Hærførere forlangte, men det var tildels derved, at Wallenstein sikrede sig det uhyre Tilløb af Folk. Tilly forplejede sine Soldater med to Pund Brød, to Maal Øl og halvandet Pund Kjød dagligt, og en Oberst tilligemed atten Tjenere og sexten Heste udbetaltes ugentligt 67 Rdl. Gustav Adolf gav en Oberst 100 Rdl. om Maaneden, og i samme Tid fik en af hans Musketerer ikke mere end en Wallensteinsk Rytter pr. Uge. Kong Christian

¹⁾ Ordinantsen er delvis trykt hos Gindely, men flere Exemplarer findes i Rigsarkivet.

den Fjerde gav en Oberst 50 Rdl. om Ugen, en Kaptein 15, en Lieutenant $6\frac{2}{3}$ og en menig Soldat $\frac{3}{4}$ Rdl. ¹⁾

Det er muligt paa dette Grundlag at danne et Over-
slag over de reglementerede Udgifter til Wallensteins Hær.
-- Et saadant Opgjør foreligger allerede fra Hertug
Frederiks Haand, udarbejdet i Vinteren 1628 og muligvis
indsendt til Kong Christian den Fjerde. Dette sætter
Udgiften for et Kompagni Fodfolk ugentlig til $625\frac{3}{4}$

¹⁾ Da nedenstaaende Ordinants for Wallensteins Generalstab
ingensinde har været trykt, meddeler jeg den.

Ordinantz wie vnnnd was gestalt der general staab vnter-
halten werden soll, wochentlich.

Hrr. Generall.

— Veldt-Marschalck			
— General vber die Artegleria			
— General vber die Cavall ^o .			
— General Wachtmeister vber die			
Infanterie.....	500 florin.	40 Pferde.	
Deszen Leutenant.....	100 —	10 —	
— General Commissari.....	400 —	35 —	
— General Profiantmeister	200 —	25 —	
Deszen Leutenant.....	40 —	4 —	
— Obristen Frencken.....	250 —	25 —	
Vier Muster Commissarien, jede 100.	400 —	40 —	
Veldt Kriegs Zahlmeister.....	100 —	10 —	
General Schultheiszen sambt seine			
Leute.....	100 —	10 —	
General Profossen.....	100 —	10 —	
Deszen Leutenant.....	30 —	2 —	
Den Ingegnier.....	50 —	4 —	
Den Velt Postmeister vnd Couriern	40 —	4 —	
General Wagenmeister vnd deszen			
Leute.....	40 —	6 —	
Kriegssecretari.....	100 —	10 —	
Capitain de guite.....	30 —	4 —	
Etlich Artegleria officier.....	200 —	12 —	
2 Reformirte Heubtleute, jede 50 fl.	100 —	10 —	

Gylden, hvilket for 51 Kompagnier udgør 31,910³/₄ Gylden foruden „Servicen“; syv Regimentsstabe à 787¹/₂ Gylden er 5532¹/₂ Gylden, Generalstaben koster ugentlig 3805 Gylden og nogle Artilleriofficerer 320 Gylden, hvilke Summer tilsammen udgjør 41,568¹/₄ Gylden pr. Uge. For de hertugelige Andele giver det en aarlig Udgift i rede Penge af 2,161,539 Gylden, sætte vi den samme Sum for de kgl. Andele og for Jylland ³/₄ af Hertugdømmernes Udgift, faa vi for den samlede Occupationstid en Udgift af noget over 13 Millioner Gylden eller ca. 26 Millioner Mark, hvilket i det mindste svarer til 130 Millioner Kroner i Nutidens Mønt.

Denne uhyre Sum maatte udredes af Borgere og Bønder, og man vil forstaa, hvilken Nødgang i Almenvelstanden alene dette betegner, men det er kun den mindste Del af Halvøens storartede Tab. Wallenstein og hans Generaler behandlede alle Landets Værdier som deres, og de traf omfattende og meget virksomme Forholdsregler imod, at noget skulde undslippe dem. Saaledes kunde ikke en eneste Tønde Korn udføres uden Pas fra Wallensteins Commissær Gabriel de Roy, Torquarto Conti beslaglagde selv Hertugens Landgildekorn og ikke en eneste Stud kunde drives til Hamborg eller Lybek uden Pas fra Schlik eller Altringen. — Dette System savnede ikke Paaskjønnelse eller Efterligning hos de underordnede Befalingsmænd, der allerede vare godt øvede i Udpresninger, før de kom ind i Danmark.

Som Regel indkvarteredes Afdelingerne i Byerne, de stedlige Myndigheder, By- og Amtsskriverne og Herredsfogderne, fordelte Contributionerne efter Plovtal over Amterne og ved Hjælp af Soldater inddreves Restancerne.

Det gik allerførst ud over Byerne. En stor Del af disse blev ramponerede allerede ved Indmarchen, mange af de mest velhavende Borgere flygtede til Øerne eller skjulte sig i Skovene, et stort Antal Huse stod tomme og nedbrødes eller opbrændtes, og de tilbageblivende Beboere tyngedes dobbelt af det fjendtlige Aag. Selve Indkvarteringen foregik paa den mest vilkaarlige Maade. Den var fuldstændig unddragen Magistratens Kontrol, Officererne udstedte saamange Kvarterbilletter, som de vilde, og efter dette Antal skulde der contribueres, selv om der ikke fandtes halvt saa mange Soldater. Paa denne Maade tilranede sig store Summer; det betød ikke noget, at Regimentet havde mistet Folk ved Sygdom og Kampe eller ingensinde havde været fuldtalligt, ja ikke engang om et eller to Kompagnier nød Forplejning i en anden By eller i et helt andet Land. Obersten krævede og modtog Contributionen for hele Regimentets nominelle Styrke, og han forlangte den udbetalt lige fra 1. December 1627, da Vinterkvarteret begyndte, selv om han først kom ind i Landet flere Maaneder efter. — En anden smuk Opfindelse bestod deri, at Obersten udstykkede Regimentsstaben til forskjellige Byer, og paa hvert Sted opkrævede Contributionen for den hele Stab, hvorved han nød den dobbelte eller tredobbelte Indtægt, ja i en Skrivelse fra Wallenstein af 12. Novbr. 1627 bemyndigedes Generalkvartermesteren Johan Baptista endogsaa til at lade sig anvise et Kvarter ved hvert Regiment i hele Halvøen og omsætte hvert enkelt af disse med 40 Gylden pr. Uge. Hertug Frederik turde have Ret i den Paastand, at dette „ein gar hohes belauffen wollte“. Ligesaa rovløstne opførte de sig ved Møntberegningen. Ordinantsen var givet med Gylden eller Florinen som

Basis, denne havde paa Halvøen og i alle tilgrænsende Lande en Værd af 28 sk., og selv Kejseren havde i et Mandat sat dens Værdi til 32 sk. eller $\frac{2}{3}$ Rdl., men de krævede den betalt med 42 sk. og tilsneg sig saaledes 10 à 14 sk. paa hver Gylden. Alle Modforestillinger viste sig frugtesløse.

Desuden vare alle Oberster og andre høje Befalingsmænd omgivne af et helt Klientel, der ikke hørte med til Hæren, men nærmest dannede deres private Suite og Tjenerskab. Saaledes havde Oberst Cerboni sex Adelsmænd og Kavallerer omkring sig, en Over-, Mund- og „Mittel“kok og en Kokkedreng, to Kammertjenere, to Skrivere, en Feltskær, en Berider, en Skrædder, tre Sølv-tjenere, otte Livskytter, en Livbarber, en Page, to Taffeldækkere, tre Beslagsmede, to Slagtere, sex Rideknegte og sexten Kuske, hvis Underhold ugentlig kostede 144 Rdl. 30 sk. og opkrævedes stik imod Ordinantsens Ordlyd. Desuden mødte en Oberst med mindst 100 Heste, en Oberstlieutenant med 60, ja selv ved et Fodfolkskompagni kunde man tælle indtil 200 Bagageheste, der selvfølgelig alle vare Tyvekoster og trods Ordinantsens strængeste Forbud opstaldedes paa Borgernes Bekostning. For at skaffe Plads til alle disse Dyr dreves Borgernes eget Kvæg ud af Staldene, Rytteriet opstaldede deres Heste i Stuer og Kamre, paa Marcher faldt de som Græshoppesværme over Kornet paa Markerne og Høet i Engene og rundt om fra Landsbyerne (blandt andet fra Tinglev), fortælles det, at der strøedes under dem med utærsket Korn, saa Strøelsen var dyrere end Føden.

Men det allerbesværligste turde dog maaske have været de irregulære Skarer, der fulgte med Hæren. Marke-

tendersker med et uhyre Tros, „Aventurier“, „reformirte“ Officerer (3: Herrer uden Kommando), Soldaterkvinder og Børn samt Skøger, der paa en Maade vare optagne i Hærens Ramme, idet de førtes af „ein Hurenwebell“ eller Skøgesergent. Ifølge Ordinantsen havde de ingen Ret til Underhold, men de indkvarterede sig selv, og hvem vovede at gjøre Indsigelser? Kvindernes Antal maa have været meget stort, men det er ikke muligt at give nøjagtige Tal. Hertug Frederik klager bittert over de mange letfærdige Kvinder, der maa underholdes, Magistraten i Ekerneførde skriver, at den har forplejet de kejserlige Tropper langt ud over Ordinantsen, ja endogsaa deres Kvinder, Skøger og Børn saaledes, at Borgernes egne Familier ere sunkne ned i den bitre Nød, og i Ribe, hvor der laa to Fodfolkskompagnier, døbttes ikke færre end 62 Soldaterbørn i de halvandet Aar, Okkupationen varede.

Ved selve Indkvarteringen gik desuden andre store Misbrug i Svang. Byernes Honoratiores: Apothekere, Købmænd og Kapitalister fritoges for Indkvarteringen imod at erlægge en ugentlig Sum til den højstbefalende, som han saa stak i sin egen Lomme, og for en lille Provinsby kunde dette løbe op til 200 Rdl. om Ugen, medens dens fattige Beboere, der næppe nok havde det tørre Brød, belagdes med indtil otte Personer, drevs ud af deres Værelser og kummerlig maatte friste Livet paa Loftskamre eller i Udhuse. Paa samme Maade beskattede man frugtsonnelige Kvinder, Barselkoner, Grov- og Kleinsmede samt Møllere, idet man under Trusel af en ødelæggende Indkvartering aftvang dem 4, 5 à 6 Rdl. om Ugen, ja i mange Landsbykommuner lykkedes det ved de samme Midler at tiltvinge sig endog indtil 150 Rdl. ugentlig ud over Kontributionen.

Officererne bemægtigede sig Nøglerne til Stadsportene og Slagbommene, de tilreve sig Accisen, ingen kunde komme ud eller ind i Byen uden Pas, og dette maatte betales i dyre Domme. De lagde Told paa enhver Handelsegjenstand, for en Stud maatte der betales 1 Rdl., for et Svin 10 Skilling, og flere Steder tilegnede de sig hver tiende Tønde af alt ud- eller indført Korn, ja 1. Januar 1629 udstedte Oberst Frenck en drakonisk Acciseforordning for de kgl. Andele af Hertugdømmerne, hvorved han søgte at ramme enhver Brugsgjenstand med en trykkende Skat til Hæren. — Samtidig bleve Gader og Veje saa usikre, at det var livsfarligt at færdes paa dem, og man kan ikke undres over, at al Handel og Vandel standsede, trods de velklingende Beskærmelsesbreve, de højere Officerer af og til udsendte for at dække over Forbrydelserne. — Tidligere danske Forfattere have ladet sig skuffe af den humane Tone, der gaar igjennem Schliks, Altringens og Schaumburgs Skrivelser, men der er slet ingen Grund til at tage dem alvorligt. Det var saaledes ogsaa strængeligt forbudt at beskadige Kirker, Skoler og Hospitaler eller at disponere over dem til Hærens Brug; men ikke desmindre blev en stor Mængde Kirker baade i Holsten og Jylland ramponerede og udplyndrede eller benyttede til Magaziner, og i Nordslesvig blev i hvert Fald Ris Kirke ved Aabenraa afbrændt af kejserlige Ryttere, og Hertugen paa Gottorp klager gjentagne Gange og meget bittert over, at de syge drives ud af Hospitaler og milde Stiftelser, som derefter belægges med Soldater, befængte med hæslige Sygdomme.

Men selv alle disse Udpresninger tilfredsstillede ikke Griskheden. Under Paaskud af at oprette Magaziner ud-

skreves der — stik imod Ordinantsen — store Leverancer af Korn og levende Kvæg. Saaledes forlangte Fyrst Torquato Conti paa et Bræt 4000 Td. Rug leveret i Rendsborg, og han tillod, at Oberstlieutenanten i Tønder opkrævede forud 100 Td. Rug for hvert af Amtets sex Kompagnier og alligevel den hele ugentlige Contribution, og da Officererne opdagede Pengenes store Købeevne i Hertugdømmerne, fandt de paa at tilbageholde den ene Tredjepart af Soldaternes ugentlige Lønning som en Art Sparepenge for kommende Tider!

Desuden stillede Officererne aldeles overdrevne Fordringer i Retning af Spise og Drikke. „De kræve stor Luksus“ — hedder det i et utrykt tysk Klageskrift (Gravamina) fra Samtiden — „og mange Retter, af hvilke nogle slet ikke og andre kun højst vanskeligt kunne skaffes til Veje: Vildt, mange Arter Krydderi, Konfekt, forskellige Slags Vine, af hvilke dog her i Landet næsten ingen er tilbage og derfor saa dyre, at de maa betales firedobbelt; thi de vægre sig ved at drikke Øl, og i Stedet for det, som ikke kan skaffes til Veje, kræve de Penge eller Penges Værd, saaledes at der paa en Kaptain næsten maa spendes mere end paa det hele Kompagni. Paa denne Maade aftvinge de Værterne Guldringe og Preciosa, og de undse sig ikke ved at kaste den Mad, der sættes for dem, i Hovedet paa Folk eller paa Jorden.“ En Oberstlieutenant Wulf Sigismund v. Kroll i Ekernefærde havde i otte Uger en Vinregning paa 1584 mk. og en Krydderiregning paa 419 mk. 10 sk. 6 d., som Borgerne selvfølgelig maatte betale, ja selv rundt omkring fra Landsbyerne møde vi de samme Krav. — Paa lignende Maade gik det med Brændsel. De fleste forlødte Huse nedbrødes og op-

brændtes, Tømmer, Planker og Brædder huggedes istykker og puttades under Suppegryden, i Marskegnene truede de med at rive Husene ned og brænde dem, og da de forlod Landet, stod næppe et eneste Plankeværk eller Stakit i nogen By.

Det følger af sig selv, at Soldaterne med saadanne Exempler for Øje opførte sig som bestialske Væsener. I det samme gamle Klageskrift hedder det: For at sikre sig deres daglige Underholdning tilrive Soldaterne sig alt, hvad Vært og Værtinde have i Huset. De tillade ikke at noget sælges eller føres bort, de fratage dem Nøglerne til Skuffer og Skabe, de brække Kister og Møbler op og tilegne sig alt, hvad der findes i dem, ja Husets Herre maa ofte betale mere end 100 Rdl. til dem for atter at komme i Besiddelse af sin retmæssige Ejendom. De disponere over Huset, som var det deres eget, de drive Vært og Værtinde ud af Sovekammeret, ud iblandt Tyendet eller i Udhusene, og naar det ikke gaar ganske efter deres Hoved, blive Beboerne udskjeldte, truede, skamslaaede og saarede! — — — Derfor ere mange trætte af Livet — hedder det videre — og hvis disse Klager ikke afhjælpes, maa Beboerne ty andre Steder hen og lade Landet gaa til Grunde (gar zu trümmern gehen lassen). Og de bede især bønligt om at maatte blive forskaanede for Oberster og deres Stabe eller andre høje Personer, at Rytteriet maa blive ført bort, at det overflødige Tros af Heste og letfærdige Kvinder maa blive afskaffet, at Soldaterne skulle tage Proviant for Penge og saa vidt mulig indkvarteres paa Landet. Hertug Frederik havde sikkerlig Ret, da han den 1. Decbr. 1627 skrev til det danske Rigsraad, at Wallensteins Hær har bragt „stor Armød,

Elendighed, Nød, Besvær, Trængsel og Frygt“ over Landet.

Men Bønderne og Landbefolkningen gik det ikke bedre end Borgerne. Den kejserlige Hær var en urolig Hob. Den foretog idelige Forskydninger og Flytninger, og store Troppedele laa stadig paa Landevejene, flakkede hid og did og besøgte de mest afsides liggende Kroge og Smuthuller. Desuden fulgte det af hele Lønningsmaaden, at Amterne uafbrudt maatte gjenneastreifes af Patrouiller og Opkrævningsmandskab, og disse plyndrede af Hjærtenslyst, hvor de kom frem. Ve derfor de Byer, der laa ved den alfare Vej! Fra Jylland og Slesvig foreligge en Mængde Beretninger om saadanne Besøg, og jeg skal benytte nogle enkelte fra Nordslesvig.

I Omegnen af Immervad Kro laa i August Maaned 1628 syv Kompagnier i otte Dage og ødelagde alle de omliggende Landsbyer. Abkjær — hedder det i Albert Skeels og Gunde Langes Beretning — er slet fordærvet, haver ingen Sæd og er slet uddød. Rudbæk er uddød og ingen Sæd. I Skovby vare alle „forløben Godset og Husene nederbrøtt“; thi det ligger paa Alfarvej. De i Arnitlund ere og slet forarmede, saa de haver saa godt som „ingen Sæd helder Fæ“. I Vejbøl stod det sig paa et Par Undtagelser nær ligesom i Skovby, og fra det nærliggende Hovslund hedder det, at ved Sct. Laurentii Tider 1628 have Soldaterne slagtet flere hundrede Faar og andet Kvæg, fortæret eller fordærvet det kære Korn baade i Husene og paa Markerne, item udplyndret Beboerne for deres Hø, og taget eller tilintetgjort, hvad der endnu var i Behold af rørligt Gods.

Til Varnæs arkom i Middagsstunden d. 1. April 1628

en Oberstvagtmester med en Afdeling Rytteri paa Rejse fra Horsens til Sønderborg, og forblev i Byen Natten over. De plyndrede, brandskattede og stjal hele Døgnet igjennem. De Varnæs Mænd maatte alle som en købe deres Heste tilbage igjen, Rytterne skød Faarene døde paa Stedet og trak Støvler og Sko af Fødderne paa Folk og gav dem et „Livfuldt Hug“ i Tilgift. Hr. Pastor Peter fratog de 300 mk. i rede Penge, Korn, Fødevarer o. a., Sognefogden Mads Asmussen brandskattede de for 21 mk. og røvede af andet Gods for 40 mk., men om Natten satte de sig i Besiddelse af Konens Nøgler og tilrev sig Sengetøj og Klæder for 300 mk. Byen anslog den lidte Skade til 4538½ mk. — Den 18. Novbr. 1628 ankom ligeledes en Oberstvagtmester til Egvad med sin hele Trup af Soldater, Rustvogne og Heste, og udplyndrede og brandskattede Byen i en enkelt Nat for 2540 mk.

Fra Ravsted hedder det i en samtidig Indberetning, at Beboerne næsten hver Uge have lidt under Gjennemmarcher og Røverier. De have havt Besøg af talrige Hærdele, selv af General Schlik, men de kunne ikke angive deres Navne, ligesaalidt som de ere i Stand til at specificere alle deres Tab. Særlig have de dog lidt under syv store Indkvarteringer, hvoraf den mindste omfattede 500 Mand. Derved have de ikke alene mistet alle deres Fødevarer og Korn, men Soldaterne have ogsaa bortført alt, hvad de kunde opsnuse af andet Gods og Værdigjenstande, saaledes at der ved deres Bortmarche ikke fandtes en eneste Seng i Byen. De have aabnet alle Kister, Skabe og Gemmer, borttaget alle Klæder af Uld og Linned, alle Gryder og Kedler og sat sig i Besiddelse

af mange Heste og Køer, som Beboerne kun tildels ved store Udgifter have formaaet at købe tilbage.

Igjennem Bjolderup Sogn er der sket mange Gjennem-marcher, og hver Dag have Beboerne lidt Tab, da der ikke længere er noget at faa langs Hærvejen. De klage over, at deres Husgeraad, deres gode Heste og Stude ere blevne dem fratagne, at deres Korn er bleven opfodret, og at de have anvendt hele deres timelige Velfærd paa at underholde og beværte det fremmede Krigsfolk, af hvilke nogle have stillet store Krav og i Steden for Vin og andet maattet tilfredsstilles med Penge. De kunne ikke overse alle de lidte Tab, men have anslaaet de føleligste til den laveste Værdi. For Byerne Gaaskjær, Todsbøl, Perbøl, Lovtrup, Volderup, Rebbøl og Smedager udgjøre disse 16,506 mk. foruden de ugentlige Kontributioner.

Men værre gik det endnu til, naar Soldaterne sendtes ud paa Exekutioner for at inddrive Restancerne. I Nord-slesvig og Sydjylland, der stod under Torquato Conti's Kommando, benyttedes som oftest Kroater til disse Forretninger og for mindre Beløb sendtes sædvanlig en Mand for hver Dalers Skyld, og de bleve liggende, indtil Summen paa en eller anden Maade bragtes til Veje. Naar Soldaterne sendes ind i Gaardene i saadant Ærinde — hedder det — kræve de ikke alene fuldt op af Spise- og Drikkevarer, af Vin, Brændevin, Tobak o. a., men de opføre sig tillige paa den mest ondartede Maade. Den tiloversblevne Mad kastes for Hundene, Ostene skæres i Stumper og Stykker og kyles ud over Stuerne, store Klumper Smør klaskes op paa Vægge og Dørstolper, deri fastklæbes Lys og disse tændes ofte i et Antal af tyve. Øllet, de ikke kunne drikke, helde de paa Jorden, Vinduerne slaas ud,

Kander, Glas og Krus sønderbrydes, Husbonde og Husfolk gjennemprygles og udjages og til Afsked tage de Flæsk, Kjød, Høns og andet med sig, samt øve andre „Insolentier, der ikke lade sig gjenfortælle.“

Saaledes hedder det fra Kokjær i Tyrstrup Sogn: Beboerne „ere slet forarnet, Grabater laa hos dennem.“ Da Aabenraa By var kommen i Restance, sendte Torquato Conti Borgmesteren tolv „Krabater“ paa Halsen, der aad og drak til Overflod og forøvede anden Molest. Herredsfoged Hans Nissen i Haistrup blev Gjenstand for Execution, fordi Slogsherred ikke havde betalt Kontributionen. Han anslog den derved lidte Skade til 200 Rdl., ja i Juli Maaned 1628 ankom 40 Soldater og drev hans og alle de andre Beboeres Kvæg til Tønder, hvor det holdtes fangen, indtil de skaffede de krævede Penge og desuden forærede Oberstlieutenanten en Pibe Vin til 46 Rdl.

Det kan ikke forundre nogen, at Landet under saadanne Forhold nedsænkedes i den dybeste Armod. Paa Grund af den hensynsløse Omgang med Korn og Foder, maatte Bønderne mange Steder slaa deres Kvæg ned eller drive det ud i Skov og Krat ved Juletid, i Foraarstiden 1628 havde de intet Sædekorn og rundt omkring paa Halvøen gik Gaard efter Gaard fra Sæd og Fæ, ja hele Landsbyer stode tomme, forladte og øde. Lige over for den Art Kjendsgjæringer har det kun liden Betydning, at Generalerne udsendte det ene Beskyttelsesmandat efter det andet, thi selve Overbringeren plyndrede; at de under Trusel af de strængeste Straffe forbød Soldaterne at hindre Befolkningen i Jordens Dyrkning, thi selv Beskyttelsesvagterne vare skamløse Røverbander, — at de gav billigere Forplejningsordinantser (den saakaldte „halverede Ordi-

nants“, der udstedtes af den kejserlige Kommissær Mätzger i Heiligenhafen 23. April 1628); thi den overstkommanderende, Fyrst Torquato Conti, vedblev at opkræve Kontributionerne efter Vinterordinantsen. Alle disse humane Tilløb vare kun Spilfægteri, beregnet paa at skuffe Kejseren og dække Wallenstein for Angreb. — De værste Slyngler fik maaske en eller to Dages let Arrest hos Profossen, Officererne fortsatte deres Prelleries, og Soldaterne gjorde alt for at forvandle Landet til en Ørk. Under Torquato Contis Overledelse udartede Wallensteins Hær til en organiseret Røverbande.

Topografisk Oversigt over Krigsskaden. I det foranstaaende har jeg — med stadig Hensyn til Nordslesvig — søgt at give et Omrids af den kejserlige Hærs Optræden og Adfærd paa den jyske Halvø, men før at fuldende Billedet er det nødvendigt at forfølge Sagen mere ud i det enkelte. Wallensteins Indfald er gaaet fuldstændig ud af Nordslesvigernes Erindring, det er ligesom bleven opslugt af de efterfølgende Krigshærgninger, de skrækelige Optrin, som maa have fundet Sted i Aarene 1627—29 ere for evigt skjulte i Glemselens Nat, og med de efterfølgende Enkeltheder for Øje har man al Grund til at forundre sig over, at end ikke Sagnet har bevaret et eneste Minde om disse Ulykker. For Historieskriveren er dette ret ugunstigt. Vi kunne kun danne os en Forestilling om den Tilstand, hvori Landet befandt sig, da Fjenderne endelig rykkede ud i Juni og Juli Maaned 1629, efter at have holdt det besat i 20 à 21 Maaneder, men i det enkelte vide vi saare lidet om de Tildragelser, der fremkaldte denne Tilstand.

Efter Fredsslutningen lod Christian IV nemlig Landets Tilstand undersøge af Kommissærer. Disse vare for det nordlige Jylland Otto Skeel og Knud Gyldenstjerne, for det sydlige Jylland og Haderslev Amt ¹⁾ Rigsraaden Albert Skeel, Lehnsmænd i Ribe, og Gunde Lange, Befalingsmand paa Koldinghus, samt for de øvrige kongelige Andele af Hertugdømmerne Gunde Lange og Christian Pentz. Undersøgelserne foretoges i fiscale Øjemed. Ved Indberetninger fra de stedlige Myndigheder og Tingsvidner søgte Kommissæerne at vurdere Krigsskaden og fastsætte Bøndernes Skatteevne, og i Overensstemmelse hermed bevilligede de dem et større eller mindre Afslag i Landgilde, Tjenestepenge og Contribution. De fleste af disse Vurderinger ere endnu tilstede, for flere Lehn udgjøre de vældige Folianter, men indeholde langt mindre, end man turde være berettiget til at vente. De indlade sig ingensinde paa virkelige Skildringer, i ordknappe Bemærkninger ile de fra Skatteborger til Skatteborger, og kun ad statistisk Vej er det muligt at danne sig en Forestilling om Landets Tilstand. For nogle jyske Amter findes et stort Apparat af samtidige Tingsvidner, der i høj Grad oplyse Kommissærernes knappe Randgloser, det samme har delvis ogsaa været Tilfældet i Haderslev og Flensborg Amter ²⁾, men hverken her eller i Statsarkivet i Slesvig har jeg kunnet finde disse Dokumenter.

¹⁾ Jyske Tegnelser. 1629.

²⁾ Dette ses af en Memorial fra Albert Skeel, hvori han forlanger, at der skal optages dobbelte Tingsvidner om Skovenes Tilstand i Haderslev Amt, og disse skulle være færdige til Gunde (Lange) kommer tilbage fra sin Rejse i de sydlige Amter. I Indberetningen om Flensborg Amt omtales ogsaa flere Gange Tingsvidner. Maaske findes de i Tingbøgerne.

Som jeg allerede har bemærket, herskede Italienerne Torquato Conti i Haderslev Amt og i hele Omegnen. Han tillørte den berømte romerske Fyrsteslægt „Conti“, der var en Sidelinie af Condéerne i Frankrig og altid havde vist Hengivenhed imod Kejseren. Da Grev Schlik i 1626 fratraadte Stillingen som Chef for Wallensteins Artilleri, forfremmedes Conti vistnok allerede dengang til denne Post, men tillige bar et Fodfolksregiment hans Navn, og et Par af hans Kompagnier bleve allerede i Efteraaret 1627 indkvarterede i Ribe, andre Dele af Regimentet laa muligvis i Haderslev, og i Sommeren 1628 kom Resten af dette fra Brandenburg til Nordslesvig, hvor det indkvarteredes dels i Haderslev, dels i Aabenraa og Tønder Amter. I Haderslev og paa Haderslev Ladegaard laa desuden en stor Del af Artilleristaben samt Oberst Coleredos Regiment eller Dele af samme. Troppernes Antal kan dog ikke angives.

Som alle Italienerne i Wallensteins Hær var Fyrst Conti meget havesyg. Vi have en hel Række italienske og franske Breve fra ham, der alle aande Rovlyst og Begjær, og da han ved Forholdenes Udvikling i Sommeren 1628 blev højstkommanderende paa hele Halvøen, idet General Schlik og Altringen en lang Tid opholdt sig i Meklenborg eller i andre Dele af Tyskland, maa han med Rette bære Skylden for de store Udpresninger, Befolkningen led under. At han er Manden, ses ogsaa af hans senere Optræden. Efter Freden i Lybek i Foraaret 1629 forfremmedes han til Feltmarskal og førte Overbefalingen over den Del af den Wallensteinske Hær, der laa spredt langs Pommerns vidtstrakte Kyst. Fra Haderslev forlagde han sit Hovedkvarter til Colberg, og her lod han sine

Tropper foretage de grusomste Udskejelser, der mange Gange endogsaa ere af en saadan Natur, at de ikke kunne gjenfortælles. Det har næppe været stort anderledes i Nordslesvig. ¹⁾ --- Det blev hans Opgave 1630 at tage imod de første Stød af Gustav Adolf, men hans Hær var da saa opløst af Rov og Plyndring, at han maatte nedlægge Kommandoen og overdrage den til Hannibal von Schaumburg, men senere traadte han atter ind i den kejserlige Hær og tjente under Gallas.

I samtidige Beretninger kaldes han sædvanlig blot „Fyrsten“ eller „Fyrsten i Haderslev“. Slange fortæller, at Kejseren havde forlenet Hertug Frants Albrecht af Lauenborg med Indtægterne af Haderslevhus Lehn, for at han der kunde gjøre sig betalt for tilgodehavende Sold og Hvervepenge, og denne Beretning har saa igjen forledet Adler til den Formodning, at han er „Fyrsten af Haderslev“, men dette er uden al Hjemmel, og i de her benyttede Kilder findes Hertug Frants Albrechts Navn end ikke nævnet i Forbindelse med Haderslev Amt. — Torquato Conti boede paa Haderslev Hus, men foretog stadig Gjæsterejser til Kolding, Ribe, Aabenraa, Løgumkloster, Itzehoe og andre Byer, der hver Gang maatte udrede betydelige Summer til hans Underhold. Om hans Færd i Haderslev vides derimod intet direkte. Det kan ses, at han har

¹⁾ Til Magistraten i Stargard skrev han, at den øjeblikkelig havde at yde alt, hvad Officererne krævede . . . „und sollten sie sich auch bis aufs Heimbde ausziehen müssen. Dasz dies geschehe, darauf wollen wir uns unfehlbar verlassen. Gegeben in Hauptquartier, Colberg ²/₁₂ 1629.“ Med et Ordspil paa hans Navn kaldte Pømmerauerne ham „den quaden kunter“. — O. Klopp: Tilly. II. S. 78, 82. Gfrörer: Gustav Adolph. S. 567. — Theatrum Europ. II. 185, 190 etc.

ladet de kongelige Skove udhugge og bortsælge, og den hosfølgende Beskrivelse af Haderslev Hus eller Hansborg, umiddelbart efter hans Afrejse, turde give et ganske godt Billede af Manden og af hans Svende. Denne Beskrivelse er forfattet eller i hvert Fald undertegnet af Gunde Lange d. 29. Juli 1629 og lyder med nogle uvæsentlige stilistiske Forandringer som følger:

Slottets Huse ere möget spolerede og forfaldne. Paa det Sönder-Hus over Kirken og den lauge Sal er en Part Bjælker nederfaldne, paa Skifertaget stor Mangel, og Huset merendels ganske læk. Aflöbsrendernes Bly er bortrövet og af Fjenderne medtaget, „Dellerne“ udi Renderne saavel som en Part under Skifertaget ere bortraadnede og ganske bröstfældige. Paa det Vester-Hus, Nör-Hus og Øster-Hus og i Særdeleshed paa Taarnene ere Lofterne opbrudte, Vinduer og Vindueskarme udbrudte og kun faa forefundne. Blyet udi Renderne er aldeles ganske borte, Dörhængsler og Laase samledes mestendels afbrudte og borttagne, saa og paa Skifertaget paa samme Hus stor Mangel og Bræk. Item udi Kökkenet, i Bryggers og Baghus saa vel som udi Kjelderne rundt omkring forvästet, og hvis Jærntraller, som var udi Vinduerne, udbrudte og borttagne.

Kongelig Majestæts Lysthus er ganske forvästet, dets Jærnankere aldeles udbrudte, Skiffer og Tag halvpert borte saa vel som og en Part af Bjælker og Lofterne afbrudte; Vindueskarme samt Dörhængsler og Laase borttagne, og en Part af Murene nederfaldne og ganske bygfældige. Kgl. Majestæts Rejsestald samt Sparpenning¹⁾ er udrövet

¹⁾ „Sparpenge“ var vistnok en Art Lysthus, der fandtes ved flere kgl. Slotte, blandt andre ved Skanderborg og Frederiksborg Slotte..

og fordærvet, lige saa den lange Stald og af samme er ungefær den tredje Part nederfalden til Grunden ved den vestre Ende. Døre og Vinduer og hvis Jærnfang, der fandtes, bortrøvet. Kgl. Majestæts store Vaskerhus er möget forfaldet, og det lidet Vaskerhus saa vel som Fiskerhuset ere ganske nederbrudt. Slagterhuset er samledes storligen forfaldet og Gulvet ganske afbrudt. Den liden Stald ibag Slottet er ogsaa afbrudt og Smedehuset möget ufærdigt. Stalden ved Jægergaarden er forfalden paa Tag og Mure og ellers meget bygfældig. Jægergaarden samt den vestre Port er afbrudt, og Pilkentafelhuset er ödelagt. Plankeværkerne omkring ved Slottet ere ganske med alt borte. —

Saaledes saa det Slot ud, hvor Provinsens Højstbefalende havde boet i halvandet Aar, og man bør ikke forundre sig over, at Exemplet smittede. Alle de kongelige Ladegaarde omkring i Amtet vare molesterede og ödelagde paa samme Vis. Paa Törning var Vaaningshuset meget skamferet, Murankere, Vinduer og Vindueskarme udrevne og bortrøvede og den „lange Stald“ halvvejs styrtet sammen. Paa Refsø vare Forpagterboligen (Emmiksenernes gamle Herresæde?) og en Stald revne ned, Folestaldene „vare udbrudte og möget forwüsted“, og paa begge „Storhusene“ vare Murankere, Deller og Indværk aldeles udbrudte og bortrøvede. Fobisletgaard og Ladegaard vare ligeledes meget ödelagde, Murankerne udrevne og en Del af Murene styrtede ned. Tyrstrup Ladegaard og Kongens Gaard i Bolderslev vare afbrændte, Færgebroen ved Aarøsund var tilintetgjort, Hejls- og Slibshavnssluser vare ödelagde og „alt Jærnfang, Hængsler og Bolte slet borte“. —

Ifølge Gunde Langes Skildring saa det endnu værre

ud med Møllerne. Haderslev Mølle er „med Haderslev By bleven afbrændt“. Tørning Mølle er afbrændt og staaer øde, Tyrstrupgaards, Østergaards, Beftoft og Branderup Vandmøller samt Bolderslev Vejrmølle ere afbrændte, Brændore Mølle var helt skamferet, og flere af de andre havde „storligen fornøden at forbedres“. ¹⁾

¹⁾ Iblandt Alberts Skeels og Gunde Langes Papirer findes ogsaa et Par interessante Ansøgninger fra Peder Møller i Taarning Mølle og Hans Møllers Enke i Aller Mølle til Albert Skeel; de meddeles her uddragsvis:

Peder Møller i Taarning Mølle beklager sig over, at den „strænge, velbyrdige Hr. Ridder“ har paalagt ham at yde 30 Ørtug Mel i Skyld, „hvilken samme Udgift mig aldeles umuligt er til at efterkomme, fordi at Bonden haver ikke til at lade maale, hvorud af hannem burde at give samme Told. Til med ogsaa er samme Mølle beliggendis ved Alfarenvej, og derfor, udi denne sørgelige Tid værre haver, er aldeles udplyndrit og forarmet; til med ogsaa er Møllestenene og Møllehjul bleven brækket, skjændt og sønderslagne. Hvorudover jeg ogsaa formedelst Fjendernes Tvang er bleven foraarsaget til at kjøbe igjen af Fjenden en Møllesten for ti Rigsdaler, hvilken de mig strax igjen haver frataget til Haderslev Møllers Behov og Brug, som endnu sammesteds findes, og ikke jeg haver faaet derfor nogen Vederlag. Og haver derpaa strax igjen maattet kjøbe en anden Sten udi Steden til Kolding, som endnu findes udi Taarning Mølle. Tilmed ogsaa hvis fornøden Jærntøj, som skulde bruges til samme Mølle, haver jeg selv paa det ny maattet bekostet, og ingen Vederlag mig derfor er sket. Udi lige Maade haver jeg holden tvende Tømmermænd udi fjorten Dage, som med min store Bekostning haver igjen maattet fly til Rette, hvis af Fjenderne var sønderslaget og fordærvet, förend at jeg noget igjen derudi kunde maale“. — —

I den anden Ansøgning hedder det: „Eftersom jeg fattige Kvinde Salig Hans Møllers Efterleverske udi Aller Mølle er anskreven for en stor Møllenskyld at skulle give af Møllen nærværendis Aar, og nu befindes udi Sandhed, at den store Kværn her udi Møllen laa ledig og stille forgangendis Aar fra Paaske og til Jul, saa man ikke dermed

Derimod er det vanskeligt at komme til fuld Vished om Tilstanden i selve Haderslev By. Ældre Historieskrivere fortælle, at Hertug Georg af Lyneburg betegnede sine Skridt ind i Danmark med Brandstiftelse og Plyndring, og især maatte Byerne Kiel, Flensborg og Haderslev haardt undgælde hans Had imod Kong Christian den Fjerde ¹⁾; men saadanne almindelige Bemærkninger have kun liden Værdi, og Kommissærerne Albert Skeel og Gunde Lange meddele ingen Fortegnelse over de afbrændte Huse i Byen. Vel staar der i Indberetningen, at Haderslev Mølle er afbrændt tilligemed Haderslev By, men denne Bemærkning forekommer mere en passant og bør vel ikke opfattes ganske efter Ordlyden. Imidlertid har Ulykken sikkert været meget omfattende, thi alle Borgere i Haderslev, der dreve Landbrug, fik Skattefrihed i ti Aar, fordi de vare afbrændte, og „hvad Byen, saavidt Kjøbmænd og de som svarer under borgerlig Ret, da saa mange som Huse og Gaarde ere afbrændte, ingen Skat udi ti Aar at udgive, saa og deres Efterstand (o: Restancer), saa vidt Skat sig kan belange, ogsaa at være efterladt. ²⁾ — Endvidere ses det, at omtrent 40 Huse i Kattesund foran Slottet vare afbrændte, og det samme var Tilfældet med kgl. Majestæts

formedelst Bygfældighed kunde maale, förend den igjen blev forfærdiget; desligeste eftersom Mollen ligger ved Adelfardt Vej, og Bönderne desværre ere ganske og meget udplyndrit udi denne forleden Krigsvæsen, saa og de ikke forleden Aar haver uden en ganske ringe Ting saaget, hvor over de ikke haver uden ganske ringe og lidet at lade maale, fordi Møllegjæsterne ere ganske forarmt, som noksom vitterligt er — — saa er til Eders Strængthed min ganske underdanige Bön“ osv. — —

¹⁾ Jahn S. 332, Lachmann III, 189, Hoyer S. 324, Monro S. 28.

²⁾ Skrivelse fra Albert Skeel, dat. 16. Decbr. 1629.

og Didrik Høks Boder. Desværre maa jeg nøjes med disse temmelig ubestemte Antydninger, og næppe andensteds end i Raadstuearkivet i Haderslev vil man kunne hente nye og fyldigere Oplysninger.

Om Bøndernes Tilstand indeholde Kommissærernes Beretning derimod ret omfattende Oplysninger. Denne bestaar nemlig af et Navneregister over Amtets Ejendomsbesiddere og ud for hver Mands Navn eller ud for hver By med ensartede Forhold have Kommissærerne gjort nogle Bemærkninger om Tilstanden og anført de Afslag i Skat ($\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$ osv.), som de have bevilliget, men selve Skatten findes ikke opført¹⁾. — For ret at illustrere den efterfølgende statistiske Oversigt skal jeg meddele nogle enkelte af disse Udtalelser, og man vil deraf se, at Eggen umiddelbart omkring Haderslev og langs de store Forbindelsesveje vare haardest medtagne. Jeg følger først Vejen mellem Aabenraa og Kolding. Kongens Bønder i Nørby ere udplyndrede og have hverken Fæ eller Sæd, i Gjenner ere otte kongelige Bønder enten forarmede eller deres Gaarde afbrændte, Rundmøller er „fri til han kan give noget.“ I Djernæs ere fem Gaarde afbrændte. I Hoptrup Kirkeby er en Gaard afbrændt, de andre have „været rømbt og uddöd“, saa de have saa godt som ingen Sæd, give den 5te Part af deres Skat og Landgilde. I Mastrup er en Gaard og tre Huse afbrændte, „de andre allesammen udi Mastrup og Pamphol ere udaf de kejserske og andre Folk fordærvet, og den ringe Sæd, de have havt, opædt; de give den 7de Part.“ Langkjær er afbrændt. „Alle udi

¹⁾ Af en Memorial fra Albert Skeel ses det, at der er bleven forfattet to Protokoller, hvoraf den ene formodentlig er bleven ved Amtet og lagt til Grund for Jordbogen.

Erlöv ere ogsaa fordærvede; thi Fjenderne have altid ligget hos dennem og deres ringe Korn opædt.“ „Vandling By giver den 8de Part, ligger ved Haderslev, saa den Tid Folket drog ud, hvis saaet var, opædt.“ I Gl. Haderslev By findes to afbrændte Gaarde, der faa 1½ Aars Frihed og „de andre allesammen, efterdi Fjenderne laa der, den 8de Part at udgive.“ Hele Errigsted By (10 Gaardmænd og 5 Kaadnere) „er öde og var borttrömt, fri i Aar.“ Aastrup Sogn (38 Ejendomsbesiddere) var „udi lige Maader borttrömt og fordærvet, fri udi Aar ald Aastrup.“ I Skovbölling (4 Gaardmænd) vare de „fraan Gaardene, Husene nederbrött og intet saaet, fri udi Aar.“ „Siggeling paa Alfarvej og ingen Sæd giver den 6te Part.“ De „udi Bögeskov vare fran deres Gaarde, deres Huse nederbrudt og ingen Sæd, fri i Aar.“ En Gaard er öde. To Bønder i Hvinderup give den 6te Part. „Alle de andre udi Hvinderup fri udi Aar, efterdi de vare fraan Husene, formedelst Durchtog forarmet og intet saaet.“ „Al Allersogn ligger paa Alfarvej, er fordærvet af stor Indkvartering og Vagt, saa de saa godt som intet haver saaet; giver ikkun den 6te Part. Vejstrupröd ligger paa Landevejen, haver ingen Sæd; udgiver den 5te Part.“ En Gaard er öde. „Alle i Aitrup ere ens og onde(?); thi det ringe, de havde saaet, blev opædt ven til Folket drog af Landet, og er derfor quit for de tre Parter.“ I Vonsild have tre Bønder hverken Sæd eller Fæ, og udgive derfor ingen Landgilde; alle de andre udgive den 3dje Part. I Dalby udgive tre Bønder den 4de Part af deres Skat, „de andre udi Dalby ere uddöde, haver ingen Sæd, Gods helder Fæ,“ quit for al Landgilde i Aar uden Svin“. —

En anden Ødelæggelseslinie strakte sig langs Kysten.

Her laa en stor og besværlig Strandvagt, der huserede omtrent lige saa vildt som de rejsende Hobe paa Landevejene. Beboerne i Løjt Sogn maatte alene levere 1000 Læs Brændsel og køre 1000 Læs Hø og Straa sammen til de Vagter, der fandtes langs dette Sogns Kyster, og ved Byer som Hyrup, Hajstrup, Vonsbæk, Bæk, Ørby, Knud og Anslet bemærkes udtrykkeligt, at de ere forðærvede af Vagten, deres Korn opædt, deres Kvæg bortrøvet eller nedslagtet, ja i en saa frugtbar By som Knud findes flere Bønder, der „ikkun have en Ko og ingen Sæd“, eller „to Skjæpper Sæd og intet Fæ.“ — De samme Bemærkninger kunde gjøres om Byerne langs Haderslev-Tøndervejen, hvor særlig Ladegaard, Ustrup, Skovby, Abkjær, Jerstald, Galsted og Rangstrup vare haardt medtagne, — langs Haderslev-Ribe Vejen, hvor Hammelev, Styding, Jegerup og Skrydstrup befandt sig paa Undergangens Rand, og ligeledes Nordvest ud fra Haderslev over Byerne Simmersted, Kastvraa, Sommersted og Ørsted, hvor de fleste Bønder næsten ikke havde Korn eller Kvæg.

Østeramtets Tilstand vil blive klart af nedenstaaende skematiske Oversigt, og jeg skal endnu kun gjøre et Par Bemærkninger om Kommissærernes Fremgangsmaade. De bevilligede et eller et og et halvt Aars Frihed, naar Gaardene vare afbrændte eller nedbrudte, eller naar Beboerne havde været rømte og vare ganske nøgne; de forarmede og udplyndrede, der endnu hang fast ved Gaardene og havde nogle faa Skjæpper Sæd og et eller to Kreaturer satte de til $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{7}$ eller $\frac{1}{8}$ af deres sædvanlige Skat og saa videre, men forøvrigt er det ikke muligt at faa Øje paa den Skala, hvorefter de have fastsat Afslagene, og jeg maa nøjes med at fremføre nogle Exempler til Vejledning. Fire Gaard-

mænd i Øsby „have halv Sæd og laa paa Durchtog, halv Skyld i Aar.“ „Denne Øddis By og Langvad er ganske fordærvet, derfor eftergives enhver de to Parter.“ „De i Moltrup have ingen Sæd, hver 5 eller 6 Skjæpper, udgive den 5te Part.“ „Anslet er slet fordærvet af Strandvagt tilhobe, saa godt som ingen Sæd, giver den 6te Part.“ Ustrup By har ingen Sæd, og drog Truppen derigjennem og førte med, hvad de havde, udgiver den 7de Part. En Gaardmand i Lyndt har kun 6 Skjæpper Sæd og en Ko, giver den 8de Part.

Statistisk Oversigt

over Krigsskaden i Haderslev Østeramt 1629.

Sogn	For-armede			Udplyndrede og næsten øde			Afbrændte, rømte og øde Gaarde		Sum af Ejendomsbesiddere		
	Hel Skat $\frac{3}{4}$ à $\frac{2}{3}$ Skat	Halv Skat	$\frac{1}{3}$ Skat	$\frac{1}{4}$ Skat	$\frac{1}{6}$ Skat	$\frac{1}{6}$ Skat	$\frac{1}{7}$ Skat	$\frac{1}{8}$ Skat		1 à 2 Aars Frihed.	
Haderslev Herred:											
Øsby	3	16	26	—	15	17	4	—	14	3	98
Aarø	—	3	3	—	12	—	—	—	—	—	18
Halk	—	—	2	32	6	—	2	1	—	—	43
Grarup	—	—	—	26	—	3	7	—	2	3	41
Starup	—	—	—	—	19	1	1	—	10	3	34
Vilstrup	—	—	—	3	41	1	7	1	12	2	67
Hoptrup	—	—	—	6	3	8	14	22	2	6	61
Gl. Haderslev....	—	—	—	—	3	1	—	—	17	2	23
Moltrup	—	—	2	—	33	—	—	—	4	1	40
Errigsted	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	15
(Bjerning Sogn)											
Aastrup	—	—	1	—	—	—	—	—	—	39	40
Lateris..	3	19	34	67	132	31	35	24	61	74	482

Sogn	Hel Skat		Halv Skat		For-armede			Udplyndrede og næsten øde		Afbrændte rømte og øde Gaarde	Sum af Kjøndomsbesiddere
	3/4	2/3	1/3	1/4	1/5	1/6	1/7	1/8	1 à 2 Aars Frihed		
Transport ..	3	19	34	67	132	31	36	24	61	74	482
Sillerup	—	—	—	—	13	—	1	—	2	—	16
(Fjelstrup Sogn)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Vonsbæk	—	—	—	—	12	—	3	—	5	2	45
Gram Herred:											
Hoptrup	—	—	13	14	12	—	3	—	—	5	47
Vedsted	—	—	—	—	14	2	24	14	17	9	80
Hjartbro og Neder											
Jerstald	—	—	1	2	—	18	—	—	—	2	23
Gram (Kastrup,											
Tiset, Aarup) ..	3	9	19	2	—	—	—	—	—	—	33
Skrydstrup	—	—	1	6	—	21	2	—	7	—	37
Nustrup	—	—	1	83	—	—	—	—	5	—	89
Jegerup	—	—	9	—	1	6	2	—	8	—	26
Oxevad	—	18	6	29	2	—	—	—	10	—	65
Jels	—	—	30	18	—	—	—	—	3	4	55
Sommersted	1	9	1	4	—	6	—	—	46	—	67
Øddis Bramdrup ..	—	12	—	2	—	—	—	—	—	—	14
Stepping	1	—	—	—	9	—	—	—	4	—	14
Magstrup	—	1	—	14	—	7	8	—	4	—	34
Hammelev	—	—	4	—	—	29	—	—	21	2	56
Fredsted, Ausbøl.	1	—	—	3	3	—	1	—	2	—	10
Tyrstrup Herred:											
Hjerndrup	—	15	—	2	3	1	—	—	—	—	21
Stepping	—	3	11	—	23	6	—	—	—	—	43
Frørup	—	—	12	4	6	9	—	—	—	1	32
Øddis	—	—	—	30	—	—	—	—	1	—	31
Vonsild	—	—	—	17	3	—	—	—	—	3	23
Dalby	—	1	1	8	22	—	—	—	—	10	42
Bjert	—	1	23	25	33	2	—	—	—	—	84
Stenderup	—	—	35	1	5	1	—	—	—	3	45
Lateris ..	9	88	201	331	293	139	122	38	196	114	1521

Sogn	For-armede			Udplyndrede og næsten øde			Afbændte rømte og øde Gaarde		Sum af Bønder- og Hjemmehavere		
	Hel Skat	$\frac{3}{4}$ à $\frac{2}{5}$ Skat	Halv Skat	$\frac{1}{8}$ Skat	$\frac{1}{4}$ Skat	$\frac{1}{5}$ Skat	$\frac{1}{6}$ Skat	$\frac{1}{7}$ Skat		$\frac{1}{8}$ Skat	1 à 2 Aars Frihed
Transport..	9	88	201	331	193	139	122	38	196	114	1521
Vejstrup	—	1	19	1	—	28	—	—	—	3	52
Hejls	—	—	—	29	3	7	—	—	—	1	40
Taps	—	—	8	2	14	1	3	—	—	1	29
Aller	1	—	2	—	1	—	47	—	—	—	51
Fjelstrup	—	—	2	20	12	—	15	—	—	2	51
Bjærning	—	—	4	9	—	—	—	—	—	4	17
Tyrstrup	1	—	3	16	13	1	11	—	—	27	72
Simmersted	—	—	—	—	—	8	1	—	—	1	10
Summa..	11	89	239	408	336	184	189	38	196	153	1843
						928		423			

Af denne Oversigt ses det altsaa, at kun 11 Bønder eller 0,6 pCt. vare i fuld Skattestand, 89 eller 4,8 pCt. formentes at kunne svare $\frac{2}{3}$ eller $\frac{3}{4}$ af deres sædvanlige Afgifter og 239 eller 12,8 pCt. Halvdelen. 928 eller 50 pCt. vare rent ud forarmede, 423 eller 23 pCt. stode paa Nippet til at gaa fra Gaard og Hjem og 153 eller 8,4 pCt. vare rømte, deres Gaarde afbændte eller nedrevne eller ganske øde. Husmænd eller Beskyttelsesfolk ere ikke medtagne i denne Oversigt.

I Vesteramtet var Tilstanden noget bedre.

Om de andre nordslesvigske Amter kan jeg ikke give saa omfattende Oplysninger, og i denne Sammenhæng vilde Forsøg i denne Retning desuden føre til alt for stor Vidtløftighed.

Haderslev Amt hørte utvivlsomt til de haardest medtagne, men det var langtfra enestaaende. Om Tønder Amt

skriver Amtmanden Wulf Blome d. 22de Jan. 1629: Det er umuligt, at de stakkels Undersaatter kunne holde det ud længere, da mange ikke have en Ko, endnu mindre et Stykke Brød i Huset. Jeg har gjort mig al Flid for at inddrive den extraordinære Contribution, baade ved Soldater og Execution, men jeg har hverken faaet Hvid eller Skilling; thi det er bekjendt for Gud og Hvermand, hvilken Nød der hersker i Landet. — I Flensborg og Omegn, der var næsten ligesaa stærkt medtagen som Haderslev Østeramt, herskede en dræbende Pest endnu et halvt Aar efter Fjendernes Bortmarche, og mange flygtede atter fra den haardt prøvede By og de hærgede Landsbyer langs Oxevejen. Det lille Aabenraa Amt, der kun bestod af en halv Snes Sogne, havde et Tab fra Krigens Begyndelse og indtil d. 14. Februar 1629 af 103,000 Rdl., Slogs Herreds Tab indtil September 1628 ansloges til 20,605 Rdl. og Løgumkloster Amt indtil 18. Oktbr. s. A. til 26,426 Rdl.
